

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Економіко-правовий факультет

Кафедра конституційного права та правосуддя

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

«Юридичний статус української мови як державної»

«The legal status of the Ukrainian language as the state language»

Виконав: здобувач денної форми навчання

спеціальності 081 Право

Освітня програма Право

Сінчук Євгеній Олександрович

Керівник: к.ю.н., доц. Кузнєцова З. В. _____

Рецензент: д.ю.н., проф. Прієшкіна О.В.

Рекомендовано до захисту:
протокол засідання кафедри
№ ____ від ____ . ____ . 20 ____ р.

Завідувач кафедри

(підпис) **Тетяна СТЕПАНОВА**
(прізвище, ім'я)

Захищено на засіданні ЕК № ____ :
протокол № ____ від ____ . ____ . 20 ____ р.
Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою/шкалою ECTS/ бали)

Голова ЕК

(підпис) _____
(прізвище, ім'я)

Одеса 2024

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ДЕРЖАВНОЇ.....	8
1.1. Поняття «державна мова»: критерії визначення та сфера застосування.....	8
1.2. Історичний розвиток правової регламентації статусу української мови в Україні.....	16
1.3. Сучасний стан правового регулювання мовної політики в Україні.....	27
Висновки до розділу 1	38
РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	40
2.1. Поняття конституційної ідентичності та її роль у сучасному світі.....	40
2.2. Роль української мови у процесі консолідації української нації.....	46
2.3. Зарубіжний досвід забезпечення функціонування державної мови у багатомовних країнах.....	53
Висновки до розділу 2	60
РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ В УКРАЇНІ...	62
Висновки до розділу 3	75
ВИСНОВКИ.....	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	80

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВРУ – Верховна Рада України

КМУ – Кабінет Міністрів України

КСУ – Конституційний Суд України

ВС – Верховний суд

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ВСТУП

Актуальність теми. Питання мови у нашому суспільстві залишається актуальним вже не перший десяток років. У різні періоди існування незалежної України мовна політика часто виступала чи не центральною темою суспільних дискусій, елементом протистояння або навіть розколу нації за мовною ознакою. Статус державної мови тісно переплітається з особистими правами людини, серед яких право вільно спілкуватись рідною мовою вважається одним з найголовніших. Пошук балансу між приватними та суспільним інтересом у даній сфері є обов'язком держави, рівень виконання якого прямо впливає на подальші державотворчі процеси країни.

Інститут державної мови є одним з головних елементів конституційного ладу держави, що підтверджується розміщенням відповідних положень у Розділі I Конституції України. Державна мова як особливий засіб комунікації та єдино допустимий у сфері публічних відносин виступає одночасно важливим фактором консолідації нації, формування конституційної ідентичності, яка в останні роки набирає все більшої актуальності у сучасному глобалізованому світі. Зарубіжний, зокрема європейський досвід формування мовної політики, визначення основ правового статусу державної або офіційної мови, її співвідношення із режимом використання мов національних меншин свідчить про відсутність єдиних загальноприйнятих стандартів у цій галузі. На відміну від багатьох інших інститутів конституційного права, саме статус державної мови та засади мовної політики загалом залишаються предметом широкого розсуду держави, яка формує їх, виходячи із власних історичних, географічних, геополітичних, соціально-культурних та інших факторів. Історичне минуле нашої країни, складні процеси штучного зросійщення та повне заперечення існування взагалі всього українського, у тому числі мови з боку РФ, яка розв'язала проти України повномасштабну війну на знищення, свідчать не тільки про

особливу актуальність даного напрямку досліджень, але й демонструють практичні результати подібних праць.

Слід підкреслити той факт, що дослідження державної мови саме в аспекті конституційно-правового інституту не знайшло достатньої уваги у вітчизняній науці протягом перших десятиліть після проголошення незалежності. Лише останніми роками можемо бачити окремі праці у цьому напрямку, зосереджені в основному на виявленні взаємозв'язку державної мови та конституційної ідентичності, проте й вони явились скоріше результатом впливу загальноєвропейських тенденцій, які пов'язані із негативним сприйняттям цієї самої ідентичності.

Все вищезазначене підкреслює неабиякий інтерес до питань конституційно-правового статусу державної мови в Україні, чим і було обумовлено вибір теми цього дослідження.

Науково-теоретичним підґрунтям дослідження стали праці відомих вітчизняних та зарубіжних вчених-конституціоналістів, зокрема таких, як О. Бориславська, П. Гураль, О. Нікорак, Т. Рябченко, М. Гранат, І. Дорошенко та ін.

Мета і задачі дослідження. Метою даного дослідження є виявлення змісту поняття «державна мова», правових засад її функціонування, історичних аспектів становлення та розвитку, а також взаємозв'язку державної мови та процесу формування національної чи то конституційної ідентичності в Україні. Окрему увагу у межах роботи приділено питанням механізму захисту державної мови, формам та видам такого захисту.

Окреслена мета роботи обумовила низку задач, до яких зокрема належать:

- дослідити поняття «державна мова», критерії та сфері її застосування;
- проаналізувати історичні аспекти становлення правового статусу державної мови, окремі етапи співіснування державної мови із мовами національних меншин та корінних народів;

- розглянути сучасний стан правової регламентації статусу державної мови в Україні;
- визначити місце Конституційного Суду України у формуванні правових позицій щодо статусу державної мови;
- проаналізувати взаємозв'язок за вплив державної мови на формування конституційної ідентичності в Україні;
- дослідити зарубіжний досвід правового статусу державної або офіційної мови, особливо практику визначення мовної політики у багатомовних країнах;
- проаналізувати елементи механізму захисту державної мови в Україні, виявити специфічні риси цього механізму.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері правового регулювання статусу української мови як державної.

Предмет дослідження є державна мова, а також порядок забезпечення її функціонування та механізм захисту.

Методи дослідження. Методологічною базою даного дослідження виступили сукупність загальнонаукових та спеціально-юридичних методів наукового пізнання, серед яких особливо можна виділити системний, структурно-функціональний, системний, порівняльно-правовий, історичний методи, а також метод аналізу та синтезу. Зокрема, структурно-функціональний метод було покладено в основу розкриття параграфів 1.1, 1.3 та 2.1 роботи. Історичний метод став основою для написання параграфу 1.2 роботи, а порівняльно-правовий метод дозволив дійти висновків щодо різних зарубіжних практик побудови мовної політики та захисту державної мови, викладених у параграфі 2.3. роботи. Метод аналізу та синтезу, а також системний метод стали основою написання третього розділу роботи, завдяки чому було проаналізовано окремі елементи механізму захисту державної мови у їх взаємодії та взаємозв'язку.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що магістерська робота є комплексним дослідженням статусу української мови як державної, виконаної в умовах нині діючого законодавства, яке вперше можна охарактеризувати як таке, що направлене на посилення принципів національного суверенітету та національної ідентичності, зовнішнім проявом яких є мова. У результаті цього дослідження було сформульовано низку наукових положень і висновків, які зводяться до наступного:

- додатково обґрунтовано позицію щодо особливої ролі державної мови у процесі державотворення та консолідації української нації;
- дістали додаткового обґрунтування положення про істотний вплив історичного досвіду розвитку української мови на її сучасний стан, що обумовлює особливу політику підтримки та захисту державної мови в Україні;
- доведено, що українська мова як державна відіграє ключове значення у формуванні конституційної ідентичності, а також виступає елементом самоідентифікації української нації, який спроможний виконувати потужну об'єднувальну функцію навіть в умовах багатонаціонального українського народу;
- обґрунтовано, що створення першої у вітчизняній історії спеціальної інституції у вигляді Уповноваженого із захисту державної мови є важливим кроком на шляху посилення засад функціонування української мови у публічних сферах суспільного життя, проте результативність його діяльності залежить від багатьох факторів, як-то наявність політичної волі, достатній рівень фінансування, чіткість правових норм у сфері регулювання мовної політики і т.д.;
- доведено, що окрім спеціалізованої інституції із захисту державної мови, вагому роль у цій сфері виконують судові органи як національного, так і міжнародного характеру, правові позиції яких

посилюють статус української мови як державної та унеможливають відповідні маніпуляції з боку окремих політичних сил та суб'єктів.

Структура роботи. Робота складається з трьох розділів, шести підрозділів, загальних висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи складає 87 сторінок.

РОЗДІЛ 1. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ДЕРЖАВНОЇ.

1.1. Поняття «державна мова»: критерії визначення та сфера застосування.

Згідно зі ст.10 Конституції України, «державною мовою в Україні є українська мова». Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (далі – Закон) у п.7 ст.1 містить положення: «Статус української мови як єдиної державної мови передбачає обов'язковість її використання на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначені цим Законом» [41, ст.1].

Мовне питання залишається гострим у нашій державі протягом довгого періоду часу. Складний шлях виборювання власної незалежності, окрім іншого, завжди супроводжувався окремою боротьбою за українську мову. Визначення у Конституції України української мови як державної постало чи не найгострішим питанням у процесі її розробки та прийняття. Тому визначення чітких засад функціонування державної мови має надважливе значення для подальшої розбудови української нації та держави.

У наукових розробках існують певні дискусії щодо використання термінів «державна мова» або «офіційна мова». Так, Янковська Г.В. відзначає таку «закономірність: на сході – це переважно державна мова (Україна, Росія, Білорусь, Грузія, Латвія, Киргизстан, Молдова, Таджикистан та ін.), на заході – офіційна (Болгарія, Ірландія, Кіпр, Мальта, Польща, Румунія, Словаччина, Хорватія, Іспанія, Португалія та ін.) [61, с.124]. Як зазначають у своїй праці Чорний І.В. та Єльнікова Н.І., «пропозиції щодо диференціації державної мови і офіційної мови висунула організація ЮНЕСКО в середині ХХ ст., визначаючи державну мову символом

конкретної держави, що виконує інтеграційну функцію в культурній, політичній і соціальній галузях у межах цієї країни, а офіційну мову називаючи мовою законодавства, судочинства» [59, с.91].

Вважаємо справедливим також твердження, що ототожнювати поняття «державна мова» та «офіційна мова» неможна через територіальний чинник: «державна мова охоплює всю державу, а офіційна закріплена на території певного регіону, вживання якої можливе рівночасно з державною» [59, с.91].

Ткаченко Є.В. у результаті проведеного дисертаційного дослідження на тему: «Конституційно-правове регулювання мовних відносин: порівняльний аспект», розглядаючи критерії розмежування понять «державна мова» та «офіційна мова», доходить висновку, що вони не є тотожними та відрізняються: «за роллю, що виконує мова у суспільстві і державі (офіційна мова не вказує на державотворчу роль мови певної нації, державна ж мова, навпаки, виконує консолідуючу функцію, оскільки об'єднує всі національні групи країни в єдину спільноту – народ), за територією уживання (державна мова в багатомовній державі є засобом офіційного спілкування на всій території держави, а норми офіційної, як правило, обмежуються лише територією певної автономії, області, району), за сферами використання (офіційна мова є засобом лише офіційного спілкування, тобто використовується як робоча у діяльності органів влади, тоді як державна мова, окрім випадків, коли вона в державі виконує лише символічну функцію, використовується окрім офіційної сфери, ще й у сфері освіти, діяльності державних засобів масової інформації тощо)» [55, с.7].

Слід зазначити, що на відміну від підходів щодо розмежування термінів «державна мова» та «офіційна мова», наявних у наукових розробках вітчизняних авторів, Конституційний Суд України (далі – КСУ) у своєму першому та дуже відомому рішенні щодо статусу української мови як державної, постановленому 14 грудня 1999 року фактично ототожнив ці два поняття та зазначив: «Під державною (офіційною) мовою розуміється мова,

якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя. Конституцією України статус державної мови надано українській мові (ч.1 ст. 10). Це повністю відповідає державотворчій ролі української нації, що зазначено у преамбулі Конституції України, нації, яка історично проживає на території України, складає абсолютну більшість її населення і дала офіційну назву державі» [47, п.3].

Як видно з цитованої позиції КСУ, він не лише вперше роз'яснив зміст поняття «державна мова», але й наголосив на її державотворчій та націєтворчій ролях. Дане питання нами буде розглянуто більш детально у наступному розділі роботи, проте слід навести ще таку важливу позицію КСУ: «Поняття державної мови є складовою більш широкого за змістом та обсягом конституційного поняття "конституційний лад". Іншою його складовою є, зокрема, поняття державних символів. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові (частина третя статті 5 Конституції України). Положення статті 10 Конституції України, як і інших статей розділу I "Загальні засади", можуть бути змінені тільки у порядку, передбаченому її статтею 156, шляхом прийняття закону, який затверджується всеукраїнським референдумом» [47, п.3].

На думку відомої конституціоналістки О. Бориславської, «У Конституції України чітко визначено статус української мови як державної, проте він є досить розмитим, адже в українських умовах, об'єктивно, залежить від статусу російської мови. Така невизначеність із реальним, а не формальним, статусом української мови пов'язана із глибшою проблемою розуміння природи української державності, якій відповідає певний тип мовних відносин» [6, с.14]. Продовжуючи далі розглядати етапи становлення правової регламентації української мови як державної, дослідниця щодо недосконалого характеру положень ст.10 Конституції України відзначає: «роль Конституції України в утвердженні статусу української мови як

державної двояка. З одного боку, вона на найвищому юридичному рівні, на стабільній основі закріпила її становище як державної мови (відповідні норми містяться у розділі I серед засад конституційного ладу України). З іншого, вона не прояснила ситуації зі сферами обов'язкового застосування державної мови та сферами використання інших мов, залишивши це питання для законодавчого регулювання» [6, с.15].

Отже можна погодитись з Г. В. Янковською, що «в українській правовій сфері терміни «державна мова» та «офіційна мова» можуть використовуватися як синонімічні. При цьому обидва у такому випадку називають основну мову держави, яка: 1) виконує державотворчу роль; 2) виступає своєрідним символом держави; 3) є мовою більшості населення держави; 4) виконує об'єднувальну функцію; 5) є мовою, якій гарантовано державою захист; 6) входить до переліку пріоритетних національних інтересів, порушення яких спричинює загрозу національній безпеці та ін.» [61, с.125].

При цьому «офіційна мова» може мати й інше значення. Наприклад, у Казахстані державною мовою є казахська. Разом з тим, відповідно до ст. 5 Закону республіки Казахстан «Про мови в республіці Казахстан», у державних організаціях та органах місцевого самоврядування нарівні з казахською мовою офіційно використовується російська мова. Згідно з постановою Конституційної Ради республіки Казахстан від 8 травня 1997 року № 10/2, термін «нарівні» – означає у рівній ступені, однаково, незалежно від будь-яких обставин» [61, с.125]. Така сама ситуація довгий час залишилась і в Киргизії, лише в останні роки на законодавчому рівні зменшуються сфери суспільного життя, у яких допускається рівне застосування киргизької та російської мов.

Слід зазначити, що абсолютно за такою калькою мала би виглядати мовна політика в Україні, оскільки свого часу 4 червня 2014 року був зареєстрований законопроект у Верховній Раді України (далі – ВРУ) «Про

офіційний статус російської мови в Україні» за авторством С.В. Ківалова та С. С. Фабрикант. Якщо до цього додати положення діючого на той момент Закону України «Про засади державної мовної політики», який за влучним висловом О. Бориславської: «створив у сфері мовних відносин ситуацію «паралельної реальності», за якої формально підтверджується статус української мови як державної, неодноразово наголошується на потребі та обов'язку її застосування в публічно-правовій та інших сферах, проте фактично цей статус та згадані норми нівелюються запровадженням інституту регіональної мови, що на практиці отримує статус офіційної» [6, с.15], можемо впевнитись, наскільки неоднозначною була ситуація з мовою у нашій державі ще зовсім нещодавно.

Окрему увагу слід приділити сфері застосування державної мови. Згідно зі ст.2 Закону, він «регулює функціонування і застосування української мови як державної у сферах суспільного життя, визначених цим Законом, на всій території України» [41, ст.2], при цьому ч.2 ст.2 Закону містить положення, що його дія: «не поширюється на сферу приватного спілкування та здійснення релігійних обрядів» [41, ст.2]. В подальшому, у Розділах IV, V, VI Закону розкриваються детально особливості застосування української мови як державної у роботі органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також підприємств, установ та організацій державної та комунальної форми власності, у сферах трудових відносин, освіти, науки, культури, теле- та радіомовлення, книговидавання, проведення публічних закладів, охорони здоров'я, обслуговування споживачів та ін.

Зазначені положення Закону відповідають позиції КСУ, визначеній у вже згадуваному нами Рішенні 1999 року: «Публічними сферами, в яких застосовується державна мова, охоплюються насамперед сфери здійснення повноважень органами законодавчої, виконавчої та судової влади, іншими державними органами та органами місцевого самоврядування (мова роботи,

актів, діловодства і документації, мова взаємовідносин цих органів тощо)» [47].

Наприклад, згідно зі ст.21 Закону, «мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова. У класах (групах) з навчанням мовами національних меншин, які є офіційними мовами Європейського Союзу, гарантується право на використання мови відповідної національної меншини в освітньому процесі поряд з державною мовою» [41, ст.21]. У цій же статті 21, абзац 3 та 4 ч.1 закріплюють положення, що особам, які належать до національних меншин або корінних народів, дозволяється отримувати освіту у комунальних закладах поряд із державною також мовою національної меншини або корінного народу. При цьому: для національних меншин таке право визначається на рівні дошкільної та початкової освіти, а для представників корінних народів – дошкільної і загальної середньої. При цьому слід підкреслити, що у жодному випадку вивчення мов національних меншин або корінних народів не знімає з держави обов'язку забезпечити вивчення державної мови для всіх. Рівні вимоги щодо володіння державною мовою для всіх осіб підтверджується наприклад ч.3 ст.21 Закону, відповідно до якої: «мовою зовнішнього незалежного оцінювання за результатами здобуття повної середньої освіти та вступних випробувань є державна мова, крім зовнішнього незалежного оцінювання з іноземних мов» [41, ст.21].

Проблема пошуку оптимального балансу у задоволенні мовних потреб осіб в освітній сфері є однією з найскладніших у розбудові державної мовної політики. Можна погодитись із твердженням Є. Ю. Филипець, що «мовна доступність у здобутті освіти є чи не найважливішим чинником процесу ідентифікації, позаяк остання дає можливість як представникам меншин, так і особам з числа титульного автохтонного етносу здійснити ототожнення із своїми соціальними, культурними та мовними спільнотами (групами)» [57, с.136]. Надалі дослідник послідовно доводить вплив української мови на формування конституційної ідентичності через призму

освіти, зазначаючи при цьому: «Пропоноване нами розуміння сфери освіти як середовища формування ідентичностей, зокрема національної та мовної, підтверджує тезу про те, що сфера освіти за своїм змістовим наповненням має вплив на формування також і конституційної ідентичності. Так, через освіту, як найбільш масовий соціальний інститут, здійснюється вплив на формування свідомості суспільства, регулюються процеси свідомого саморозвитку громадян. Більше того, освітня галузь є складовою практично всіх матеріально-виробничих та духовно-практичних процесів і сфер життєдіяльності, а також віднесення освіти до потужних ресурсів соціально-економічного розвитку та найбільш потужних чинників розвитку культури» [57, с.137].

Так само особливу роль державної мови для освітньої сфери виокремлює КСУ у своєму Рішенні від 14 липня 2021 року, у якому розглядалось питання щодо конституційності Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної»: «Особливу функцію державна мова виконує в реалізації особою права на освіту, що є життєво важливим інструментом реалізації інших людських прав (прав людини). Мета освітнього процесу - не лише надати учневі/учениці академічних знань та вмінь, а й виховати в ньому/ній також повагу до національних цінностей тієї держави, в якій він/вона живе, до національних цінностей держави його/її походження та підготувати його/її до свідомого самостійного й повновартісного життя в суспільстві в дусі взаєморозуміння, миру й громадянської злагоди» [48].

Таким чином можна зазначити, що діючий Закон досить ґрунтовно визначає сфери застосування української мови як державної, залишаючи при цьому достатньо можливостей для реалізації мовних потреб окремих груп населення. Більш детально співвідношення правових режимів застосування державної мови та мов національних меншин або корінних народів розглянемо у п.1.3.

1.2. Історичний розвиток правової регламентації статусу української мови в Україні.

У попередньому параграфі роботи було зазначено про досить складний та тернистий шлях боротьби української нації за збереження української мови та визнання її державною. Низка історичних документів та архівні дані підтверджують факт постійного викорінення української мови імперськими урядами, під владою яких довгий час перебувала територія України. Як зазначає П. Гураль, «брутальна московська політика призвела до того, що мільйони українців обернено не лише на російськомовних, а й на російськопрізвищних. Так звана «природна українсько-російська двомовність», тобто духовно-моральне каліцтво мільйонів українців, — це наслідок дії 479 циркулярів, указів, постанов, розпоряджень, інструкцій про зросійщення українців» [10, с.28]. Далі дослідник наводить хронологічно акти, які приймалися урядом Російської імперії, а потім і Радянського Союзу, направлених на заборону використання української мови в освіті, літературі, видавничій діяльності і т.д., починаючи з 1622 року і аж до припинення існування СРСР. До цього переліку входять і такі відомі, як Валуєвський циркуляр 1863 року з його відомим виразом «никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может, и что наречие их, употребляемое простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши» [10, с.29]; Указ сенату Російської імперії про «шкідливість» культурної та освітньої діяльності в Україні, «могущей вызвать последствия, угрожающие спокойствию и безопасности» 1908 року; і так званий «Андроповський указ» 1983 року про посилення російської мови у школах і виплату 16% надбавки до платні вчителям російської мови й літератури та директива колегії Міністерства освіти УРСР «Про додаткові заходи по удосконаленню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах, педагогічних навчальних закладах, дошкільних і

позашкільних установах республіки», спрямована на посилення зросійщення [10, с.29] і багато інших.

Здавалось би історія мала би залишитись історією і після проголошення незалежності України статус української мови не мав ставитись під сумнів. Проте розвиток державної мовної політики незалежної України теж є не таким лінійним та однозначним.

Розглядаючи особливості правового регулювання мовних відносин в Україні, О. Бориславська зазначає, що перший період «розпочався ще під час перебування України у складі СРСР та охоплює часовий проміжок між прийняттям 28 жовтня 1989 року Закону УРСР «Про мови в УРСР» і набранням чинності Конституцією України 1996 року. Закон фактично став першим кроком на шляху утвердження статусу української мови як державної» [6, с.14].

Дійсно, довгий період часу вже після проголошення незалежності України щодо правового регулювання статусу державної мови у нас фактично діяв ще радянський закон. Він при цьому досить позитивно оцінювався дослідниками, зокрема І. Бойко зазначає, що «за два роки до відновлення незалежності у цьому Законі було визначено, що українська мова є одним із вирішальних чинників національної самобутності українського народу» [4, с.42]. А О. Бориславська відзначає, що «Закон включив низку важливих положень. Передусім, це формулювання завдань законодавства про мови, серед яких, окрім інших, є «виховання шанобливого ставлення до національної гідності людини, її культури і мови» (стаття 1 Закону)» [6, с.14]. Далі дослідниця підкреслює сфери застосування державної мови згідно діючого на той момент законодавства: «Закон передбачив, що українська є мовою: 1) актів найвищих органів державної влади та управління УРСР (приймаються українською мовою, публікуються українською та російською мовами); 2) роботи, діловодства і документації, а також взаємовідносин державних, партійних, громадських органів,

підприємств, установ і організацій; 3) офіційних документів, які посвідчують статус громадянина (щоправда, ці документи також виконуються російською мовою); 4) офіційних зібрань державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій; 5) документів про вибори народних депутатів місцевих, республіканських і союзних органів державної влади; 6) судочинства; провадження у справах про адміністративні правопорушення; нотаріального діловодства; арбітражного провадження; прокурорського нагляду; юридичної допомоги; 7) освіти та науки» [6, с.14] і т.д. При цьому маємо враховувати той факт, що за влучним висловом І. Бойка, «попри прогресивність цього закону як для свого часу уже наступні його положення закріпили обов'язок державних, партійних, громадських органів та засобів масової інформації республіки виховувати у громадян не тільки розуміння соціального призначення української мови як державної, але й російської мови як мови міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР» [4, с.42]. Саме виходячи з цих положень, О. Бориславська зазначає, що «загалом згаданий Закон відіграв позитивну роль, адже дав можливість закріпити статус української мови як державної. Та водночас саме від нього бере початок «розмитість» цього статусу: у публічно-правовій сфері допускалося одночасне застосування, поряд із державною мовою, згаданих вище «національних мов», що фактично звелося до застосування лише однієї із них (російської), якій, до того ж, було надано статус мови «міжнаціонального спілкування народів СРСР» [6, с.14].

Наступний етап у розвитку правового регулювання статусу української мови як державної стало прийняття Конституції України у 1996 році. Ціла низка норм Конституції України визначили мовну політику молодій незалежній держави: ст.10 закріпила основний постулат, що «державною мовою в Україні є українська мова» [25, ст.10]; ст.12 містить положення, що «Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави» [25, ст.12]; ст.24 встановлює

заборону дискримінації, окрім іншого, також за мовною ознакою; ст.53 гарантує право на отримання освіти для представників національних меншим рідною мовою» [25, ст.53] і т.д.

Здійснюючи дослідження щодо становлення інституту державної мови в Україні, В. Шевченко зокрема проводить порівняльний аналіз положень Конституції УЗСЗ 1978 року зі змінами після 1991 року та Конституції України 1996 року і доходить висновку, що «як би це не звучало дивно, юридично в Конституції України 1996 року статус російської мови було підвищено порівняно з тим, як це визначалось у Конституції (Основному Законі) України 1978 року. В останній її редакції російська мова не згадувалась і не вирізнялася серед інших мов національних меншин. У Конституції України 1996 року вона вирізняється, зокрема у ч. 3 ст. 10» [60, с.243].

У попередньому параграфі роботи ми вже згадували Рішення КСУ про статус української мови 1999 року. Вважаємо, що його треба розглядати у сукупності з положеннями Конституції України, оскільки як було зазначено, конституційні норми породили неоднозначність у розумінні статусу української мови: «З одного боку, вона на найвищому юридичному рівні, на стабільній основі закріпила її становище як державної мови (відповідні норми містяться у розділі I серед засад конституційного ладу України). З іншого, вона не прояснила ситуації зі сферами обов'язкового застосування державної мови та сферами використання інших мов, залишивши це питання для законодавчого регулювання» [6, с.15]. До того варто відзначити, що «новий закон не був прийнятий аж до 2012 року, а отож, продовжував діяти Закон УРСР 1989 року» [6, с.15].

Як зазначає В. Шевченко, «активний період подання законопроектів щодо регулювання мовних відносин розпочався після ратифікації Верховною Радою України Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

Хартія була ратифікована Верховною Радою України 15 травня 2003 року» [60, с.243].

Процес ратифікації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (далі – Хартія) має складну історію в Україні, тому зупинимось на цьому питанні детальніше. Вперше Хартію було підписано 2 травня 1996 року та ратифіковано Законом від 24 грудня 1999 року. Однак вже 12 липня 2000 року КСУ визнав цей закон про ратифікацію неконституційним, оскільки положення Хартії не відповідали Конституції України. Попри цей факт, вже 15 травня 2003 року Хартія була ратифікована повторно. Згідно п.2 закону про ратифікацію Хартії, її положення «застосовуються до мов таких національних меншин України: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської» [46]. Як видно з даного переліку, на відміну від справжньої мети розробки та прийняття Хартії – захисту мов, які знаходяться на етапі зникнення, в українському варіанті вона перетворилась на засіб захисту мовних прав національних меншин, що абсолютно суперечить меті та завданням Хартії. Така підміна понять або ж пряма маніпуляція стала можливою через некоректний переклад назви Хартії, яка в англomовному або франкомовному оригіналі звучить як «Європейська хартія регіональних або міноритарних мов». Причиною такої ситуації, окрім іншого, на думку В. Василенка, став той факт, що «на ратифікацію до Верховної Ради України було подано текст Хартії у перекладі українською мовою, здійсненому, всупереч елементарним правилам, не з офіційних копій автентичних примірників (англ. і фр. мовами), а з далекого від досконалості російськомовного перекладу. Такий, м'яко кажучи, безвідповідальний підхід спотворював винесений у назву Хартії базовий термін, який є ключовим для розуміння її суті і змісту. Крім того, низку інших принципових положень Хартії перекладали неправильно. Внаслідок цього частину депутатського корпусу було введено в оману, а

інша частина свідомо долучилася до вироблення і підтримки законопроекту, який, за великим рахунком, був спрямований проти української мови» [7].

За влучним твердженням І. Бойка, «цей документ надалі став чинником ще більшого розбалансування мовної ситуації в державі. Можливість неоднозначного тлумачення норм російської мови і віднесення її до мов, які потребують захисту і підтримки, фактично відкрили шлях для пізнішого проголошення російської як регіональної офіційної мови на значній частині території України» [4, с.44]. Варто також додати, що ще у травні 2008 року Міністерство юстиції України у межах першого візиту до України експертів Комітету європейської хартії регіональних мов або мов меншин повідомило делегацію про підготовку законопроекту про внесення змін до закону про ратифікацію Хартії з метою «виправити лінгвістичні помилки, які містяться в чинному законі, зокрема щодо назви мов, що підпадають під дію Хартії. А також вирішити проблему з недосконалим перекладом самої Хартії, що дозволить уникнути тих проблем, які можуть виникнути у зв'язку з некоректним викладенням документа українською мовою» [46]. Проте нажаль відповідні зміни так і не були внесені, тому на сьогодні ми маємо ситуацію, коли в умовах повномасштабної агресії РФ проти України, яка триває вже третій рік поспіль, діючою редакцією закону про ратифікацію Хартії однією з мов, яка нібито знаходиться під особливим захистом держави, є російська мова.

Наступним етапом розвитку правового регулювання статусу української мови стало прийняття Закону України «Про засади державної мовної політики» від 3 липня 2012 року. Саме прийняття цього нормативного акту О. Бориславська вважає початком «виникнення ситуації «паралельної реальності» у сфері мовних відносин, за якої формально підтверджується статус української мови як державної, неодноразово наголошується на потребі та обов'язку її застосування в публічно-правовій та інших сферах, проте фактично цей статус та згадані норми нівелюються запровадженням

інституту регіональної мови, що на практиці отримує статус офіційної. Як в частині окремих правових норм, так і концептуально Закон суперечить Конституції України» [6, с.15]. Далі авторка наводить низку міркувань, які на її погляд, підтверджують відповідну суперечність. Так, однією з перших проблем вона відзначає сам предмет регулювання закону – «засади державної мовної політики», підкреслюючи, що «ці засади у повній мірі визначені Конституцією України. Такими, зокрема, є наступні положення: державною мовою в Україні є українська мова; держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя на всій території України; в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України; держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування; застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом (стаття 10) та ін.» [6, с.16]. Дослідниця у цій частині доходить висновку, що «засади державної мовної політики не можуть бути самостійним предметом законодавчого регулювання, оскільки вже вичерпно визначені у Конституції України. Законами України можуть лише конкретизуватися конституційні норми та регулюватися порядок застосування мов» [6, с.16].

Як зазначає І. Бойко, «всупереч Конституції та Рішенню Конституційного Суду від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99, який визнав можливим використання інших, окрім державної, мов лише поряд з державною, прийнятий Закон створив широкий простір для заміни державної мови регіональними у сферах, у яких державна мова має бути обов’язковою. Звісно, серед регіональних мов переважала російська, на що і розраховували ініціатори таких змін» [4, с.45]. До речі потребує окремої уваги сам термін «регіональна мова», який на думку О. Бориславської становить окрему проблему у переліку невідповідності Конституції України. Як зазначає авторка, Конституція України поділяє мови на державну та мови національних меншин, «термін «регіональна мова» у ньому відсутній. Проте

таке поняття міститься у Європейській Хартії регіональних мов або мов меншин. Аналіз же положень Закону України «Про засади державної мовної політики» від 3 липня 2012 року №5029-VI дає підстави зробити висновок, що у ньому поняття «регіональна мова» наповнене зовсім іншим змістом» [6, с.16]. До того ж, «у Законі поняття регіональної мови зв'язане із адміністративно-територіальною одиницею, а не географічною місцевістю, як у Хартії... «регіонами визнаються будь-які самоуправні адміністративно-територіальні одиниці, що можуть складатися з Автономної Республіки Крим, області, району, міста, селища, села...», тоді як у доктрині та міжнародній практиці «під регіоном зазвичай розуміють територіальні утворення найвищого рівня» [6, с.16].

Ще одним серйозним недоліком даного нормативного акту можна вважати сферу відносин, у яких гарантувалось використання регіональної мови: «наприклад, стаття 14 Закону України «Про засади державної мовної політики» допускала у межах території, на якій поширена регіональна мова (мови), за згодою сторін здійснювати провадження у суді цією регіональною мовою... а також передбачили сприяння використанню регіональних мов або мов меншин в усній і письмовій формі у сфері освіти, в засобах масової інформації і створення можливості для їх використання у діяльності органів державної влади і органів місцевого самоврядування, в судочинстві, в економічній і соціальній діяльності, при проведенні культурних заходів та в інших сферах суспільного життя в межах територій» [4, с.45].

Зазначені положення цього закону заклали тенденції «до прийняття рішень органами місцевого самоврядування, які прямо порушують статтю 10 Конституції України та передбачають можливість застосування у сфері публічних відносин російську мову замість державної. Цей закон викликав хвилю протестів серед громадськості. Протести не переросли в масові через низку причин та згорнулися, хоч мали всі передумови вилитись у всеукраїнський мовний протест. 23 лютого 2014 року Верховна Рада

скасувала Закон «Про засади державної мовної політики», але відповідне рішення не підписав виконувач обов'язків Президента України» [60, с.244].

Як загальний висновок з приводу зазначеного закону, Рябченко Т. О. та Мурач Д. В. зазначають те, що він «суперечив Конституції і створював умови для домінування регіональної мови над державною, вибіркового захисту регіональних мов, також передбачав привілеї одним мовним групам (національним меншинам) та обмежував права інших, надавав право місцевим радам вирішувати питання щодо застосування заходів, спрямованих на використання регіональних мов або мов меншин» [50, с.335].

«У 2014 році 57 народних депутатів звернулися до Конституційного Суду з поданням про визнання Закону України «Про засади державної мовної політики» неконституційним. 28 лютого 2018 року Конституційний Суд України дійшов висновку, що порушення конституційної процедури розгляду та ухвалення проекту Закону № 9073 «Про засади державної мовної політики» під час його прийняття в цілому на вечірньому пленарному засіданні Верховної Ради 3 липня 2012 року мали системний характер та істотно вплинули на остаточний результат його прийняття» [60, с.244], що і стало підставою для визнання даного акту неконституційним та втрати ним чинності. Слід підкреслити, що сам факт визнання мовного закону 2012 року неконституційним звісно позитивно оцінюється у історичному процесі розвитку української мови як державної, проте викликає здивування той факт, що КСУ застосував по суті зовнішню, процедурну причину для такого рішення, не здійснивши ґрунтовного аналізу невідповідності змісту законодавчих норм положенням Конституції України, і до речі, не здійснивши аналізу невідповідності положень цього закону позиціям самого КСУ, викладеним раніше у Рішенні 1999 року (наприклад, щодо режиму виключного застосування державної мови у публічній сфері і т.д.).

Після визнання мовного закону 2012 року неконституційним, виникла нова проблема – прогалина у правовому регулюванні мовної політики в

Україні, коли фактично мовні відносини регулювались виключно Конституцією України. У Верховній Раді на цей момент одночасно перебувають кілька законопроектів про статус української мови, окремі з них були направлені на визначення статусу не тільки української мови як державної, але й одночасного регулювання мов національних меншин. Після консультацій у Комітеті з питань культури і духовності, а також із врахуванням зауважень та рекомендацій Головного науково-експертного управління Апарату ВРУ, було внесено на розгляд єдиний законопроект «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 9 червня 2017 року. Остаточного цей закон був прийнятий тільки 25 квітня 2019 року, що своєю чергою знаменувало новий етап розвитку історії становлення української мови як державної. На думку В. Шевченка, цим законом «враховано світовий, зокрема, європейський досвід мовного законодавства та досвід усіх мовних законопроектів, що існували в Україні за всі часи незалежності. Пропонується врегулювати тільки вживання державної мови. Виокремлення державної мови до окремого закону – це типова європейська практика, яка підкреслює важливість державної мови саме як державного інституту та елемента конституційного ладу. Протягом 25 років в українському законодавстві порядок використання усіх мов змішувався в одному законодавчому акті, і це завжди ставало підґрунтям для маніпуляцій» [60, с.244]. І. Бойко вважає важливим те, «що прийнятий Закон зафіксував статус української мови як єдиної державної мови, що передбачає обов'язковість її використання на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначені Законом. На відміну від перших періодів державної мовної політики, коли російська мова мала статус мови міжнаціонального спілкування, саме на українську мову покладено функцію мови міжетнічного спілкування в Україні» [4, с.47].

До цього ще слід додати той факт, що Закон вперше визначив вичерпний перелік посадових осіб, які зобов'язані володіти державною мовою, визначив статус та повноваження Національної комісії зі стандартів державної мови, а також вперше в Україні передбачив створення Уповноваженого із захисту державної мови (мовного омбудсмена) як окремого інституційного засобу захисту державної мови у публічній сфері.

Характеристика діючого мовного Закону буде неповною, якщо не згадати Рішення КСУ від 14 липня 2021 року, прийняте у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», згідно якого цей закон був визнаний конституційним. Наведемо кілька позицій КСУ, якими обґрунтовується конституційність Закону. «Українська мова як єдина державна має юридичний статус обов'язкового засобу спілкування в публічних сферах усередині країни та при здійсненні публічних представницьких функцій у міжнародному спілкуванні. Застосоване в преамбулі Конституції України поняття "Український народ - громадяни України всіх національностей" охоплює всіх індивідуумів, безвідносно до їхньої етнічної належності, що мають сталий юридичний зв'язок із Україною, тобто українське громадянство» [48]. «Європейський досвід однозначно вказує на те, що державній мові відведено надзвичайно важливу роль - бути лінгвальним інтегратором суспільства, засобом міжнаціонального (міжетнічного) порозуміння в соціумі, особливо якщо спільнота не мононаціональна, як це є в Україні. У кожній державі, де проживають люди, які використовують різні мови, конче потрібною є мова офіційна, тобто державна, за допомогою якої відбувається спілкування (комунікація) осіб з офіційними представниками держави та іншими особами» [48]. «Мова - унікальний феномен, що є засобом соціалізації, формою реалізації творчого потенціалу кожної людини, а знання державної мови сприяє соціалізації

особи та є засобом запобігання дискримінації» [48]. «Із преамбули Закону випливає, що законодавець, ухвалюючи його, прагнув до посилення державотвірних і консолідаційних функцій української мови, підвищення її ролі в забезпеченні територіальної цілісності та національної безпеки України й мав на меті "створення належних умов для забезпечення і захисту мовних прав і потреб українців" (абзаци сьомий, восьмий). Призначення Закону полягає в урегулюванні повноформатного функціонування української мови як державної з урахуванням деяких особливостей застосування інших мов поряд із нею, а не порядку застосування мов корінних народів і національних меншин України» [48].

Враховуючи зміст наведених позицій, можемо дійти висновку, що КСУ достатньо однозначно підійшов до оцінки сучасного стану правового регулювання статусу української мови як державної, не залишивши можливість для різних політичних сил вчергове підірвати позиції державної мови та послабити їх порівняно з мовами окремих національних меншин (перш за все російської). У подальших параграфах роботи ми будемо ще неодноразово звертатись до позиції КСУ, викладених у даному рішенні, які стосуватимуться роль української мови у процесі формування національної ідентичності, співвідношення української мови із режимом застосування мов національних меншин, пріоритетності захисту мов корінних народів перед мовами національних меншин, закладеного у положення діючого законодавства.

1.3. Сучасний стан правового регулювання мовної політики в Україні.

Як вже зазначалось у попередніх параграфах роботи, правове регулювання мовної політики на сучасному етапі в Україні здійснюється на підставі Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», прийнятому 25 квітня 2019 року. Положеннями цього закону «урегульовано порядок функціонування і застосування української

мови як державної у публічних сферах суспільного життя на всій території України. Українська мова має використовуватися органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Визначене також коло осіб, які зобов'язані володіти державною мовою та застосовувати її під час виконання службових обов'язків» [50, с.335]. За влучним висловленням директора Інституту української мови НАН України П.Ю. Гриценка, «цей закон остаточно перекрив шлях правового закріплення реставрації російськомовного простору в Україні, на що був націлений закон 2012 року («Про засади державної мовної політики»). Проте необхідно пам'ятати, що правове врегулювання мовного життя в Україні не закінчено, оскільки на нас чекає ухвалення закону про корінні народи і нацменшини, мовні статті яких мають бути не тільки узгоджені з чинним законодавством, а не підважувати державний статус української мови» [8].

Важливо зазначити, що Закон визначає не лише порядок функціонування української мови як державної, але й містить достатньо принципові позиції щодо правового режиму застосування мов національних меншин та корінних народів, хоча загальна позиція законодавця на етапі розробки та прийняття діючого Закону сформулювалась таким чином, що особливості правового режиму мов національних меншин та корінних народів буде врегульовано окремим законом. Поки відповідний спеціальний закон відсутній, тому сучасний стан правового регулювання мовної політики в Україні будемо проводити на підставі діючого Закону та Європейської хартії регіональних мов та мов національних меншин, ратифікованої (хоча й з окресленими вище проблемами) в Україні.

Розпочнемо з того, що п.2, 3 ст.1 Закону закріплюють: «Статус української мови як єдиної державної мови зумовлений державотворчим самовизначенням української нації. Державний статус української мови є невіддільним елементом конституційного ладу України як унітарної держави» [41]. Дуже важливим зі змістовної точки зору вважаємо п.8 ст.1

Закону: «Українська мова як єдина державна мова виконує функції мови міжетнічного спілкування, є гарантією захисту прав людини для кожного українського громадянина незалежно від його етнічного походження, а також є фактором єдності і національної безпеки України» [41].

Вартим уваги є положення ст.2 Закону, якою визначається сфера його дії: «Цей Закон регулює функціонування і застосування української мови як державної у сферах суспільного життя, визначених цим Законом, на всій території України. Дія цього Закону не поширюється на сферу приватного спілкування та здійснення релігійних обрядів» [41]. Що цікаво, у цій же статті міститься положення, що «порядок застосування кримськотатарської мови та інших мов корінних народів, національних меншин України у відповідних сферах суспільного життя визначається законом щодо порядку реалізації прав корінних народів, національних меншин України з урахуванням особливостей, визначених цим Законом» [41].

Слід зазначити, що однією з перших серйозних прогалин діючого мовного Закону, при всіх його позитивних характеристиках, експерти Центру з прав людини зазначають як раз відсутність чіткого визначення термінів, у тому числі – що стосується визначення публічної та приватної сфери. Погоджуємось з думкою експертів, що «Автономія людини – це не лише її приватне та сімейне життя, це й свобода від свавільних арештів, заборона катувань та нелюдського поводження, свобода релігії та думок, свобода слова та інформації, свобода мирних зібрань, свобода власності та свобода підприємництва, а також багато інших прав і свобод, що проводять кордон між державою та людиною, захищаючи базові цінності демократії: свободу, вільний ринок та гідність людини» [2].

Чіткого розподілу між відносинами публічної та приватної сфери дійсно важко провести, проте погоджуємось з думкою експертного середовища, що «Коли ж ми кажемо про приватну сферу та автономію кожної людини, то держава обмежена правами людини у встановленні певних правових норм.

Оскільки сама людина має вирішувати ці правила для себе. Для того, щоби встановити певні правила для кожної людини, держава повинна це обґрунтувати, показати нагальну суспільну потребу, очевидні цілі, які вона переслідує, та оцінити, наскільки ці цілі можна досягнути саме цими кроками» [2].

На проблему сфери застосування мовного Закону звертає увагу у своєму дослідженні і Н. В. Занкевич, який зазначає: «публічна сфера мовних відносин є прямим об'єктом конституційно-правового регулювання, оскільки, вона тісно пов'язана з державною владою та фактично походить від неї. Тому, здійснюючи регулювання мовної сфери, необхідно відштовхуватися від того, що публічні відносини, це завжди ті, де одним із учасників є "державний агент", який реалізовує її волю в силу відповідної потреби. Лише за такої сукупності відносини можна вважати публічними» [17, с.54]. При цьому далі автор підкреслює, що у приватну сферу держава також має право втручатись, проте «акцент конституційно-правового регулювання мовних відносин у приватній сфері в порівнянні з публічною змінюється у сторону лише законодавчого закріплення мовних прав та свобод. Тому суб'єкти, знаючи про свій потенціал мовних можливостей, які визначаються правами та обов'язками, обирають свій проект їх реалізації» [17, с.55].

Враховуючи зазначене вище положення ст.2 Закону, що його дія не поширюється на сферу приватного спілкування, варто зупинитись на окремих положеннях Закону, які на наш погляд не відповідають цьому твердженню. Так, ст.20 Закону регулюється порядок використання державної мови у трудових відносинах, зокрема зазначається, що «ніхто не може бути примушений використовувати під час перебування на роботі та виконання обов'язків за трудовим договором іншу мову, ніж державна» [41]. Це положення не стосується трудової діяльності на державних посадах чи посадах в органах місцевого самоврядування, оскільки відповідні норм

містяться в іншому розділі Закону. Проте сфера трудового права є класичною приватноправовою сферою, отже незрозумілим є намагання законодавця встановити відповідну імперативну вимогу, а не залишити це питання на розсуд сторін, без врахування особливостей окремих підприємств, наприклад коли власником є іноземець або всі співробітники є іноземцями і т.д.

Окрему увагу експерти Центру з прав людини приділили аналізу положень Закону щодо використання державної мови у сфері освіти та науки, які містяться відповідно у ст.21 та 22 Закону. Щодо державної мови у сфері освіти, ст. 21 містить загальну вимогу: «мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова». Далі у цій статі містяться гарантії реалізації права на освіту державною мовою у комунальних чи державних освітніх закладах, при цьому ніяк не регулюються особливості функціонування приватних навчальних закладів. У цьому зв'язку експертами то висловлюється думка, що Закон залишив осторонь приватні навчальні заклади, фактично визначивши за ними обов'язок забезпечити навчання виключно державною мовою. Що ж стосується встановлення імперативного характеру використання державної мови у сфері науки, тут експертами також висловлено незгоду, оскільки «держава вважає, ніби вся наука в Україні є державною й держава має право регулювати цю сферу. Ця стаття жодним чином не згадує недержавні наукові установи чи окремих науковців, що не мають стосунку до формальної української освітньої чи наукової системи. Очевидно, що мовою науки в глобальному світі є мови міжнародного спілкування, й це особиста справа науковця, якою мовою видавати свою працю» [2].

Загалом погоджуючись із тим, що у зазначених сферах положення Закону однозначно чіпляють приватні відносини, у той же час маємо підкреслити, що на наш погляд таке втручання можна вважати домірним, оскільки як було продемонстровано у попередніх параграфах роботи, через тривалу та систематичну політику зросійщення та повного викорінення української

мови з усіх сфер життя суспільства та держави, сьогодні саме державна мова в Україні опинилась у найбільш вразливому стані. Порівняння з іншими європейськими країнами тут буде недоречним, оскільки у більшості з них століттями національна ідентичність, важливою складовою якої є державна мова, не викликає сумнівів та часто навіть не потребує окремого визнання на конституційному рівні. До того ж, на наш погляд, говорити про порушення мовних прав національних меншин або корінних народів через встановлення відповідних положень Закону не можна, оскільки наприклад до ст.21 щодо права на освіту, 8 грудня 2023 року було внесено зміни, у зв'язку із чим передбачено: «У класах (групах) з навчанням мовами національних меншин, які є офіційними мовами Європейського Союзу, гарантується право на використання мови відповідної національної меншини в освітньому процесі поряд з державною мовою» [41]. Також п.5 ч.1 ст.21 містить положення, що «особам, які належать до корінних народів, національних меншин України, гарантується право на вивчення мови відповідних корінного народу чи національної меншини України в комунальних закладах загальної середньої освіти або через національні культурні товариства» [41].

Є. Филипець проводить досить ґрунтовне дослідження щодо забезпечення мовних прав національних меншин та корінних народів у сфері освіти в Україні саме через домірність їх обмеження. Автор аналізує складну природу мовних прав меншин через призму порівняння індивідуальних та колективних прав і доходить висновку, що «поєднання індивідуальних та колективних ознак відображається у сфері застосування мови: приватній та публічній. З цієї точки зору мовні права меншин характеризуються індивідуальним значенням – рідна мова є природним явищем, яке дано індивіду з народження та не обмежується у застосуванні ні державою, ні її правовим регулюванням у приватній сфері. В той же час, у публічних сферах, зокрема і у сфері освіти, при реалізації особою з числа меншин права на освіту, мовні права набувають ознак колективних прав людини, позаяк

реалізуються лише за умови наявності відношення особи до відповідної спільноти (національної меншини чи корінного народу)» [56, с.101]. У подальшому автор системно аналізує домірність обмеження державою права на використання мов національних меншин в освітньому процесі через елементи трискладового тесту, зазначаючи при цьому: «легітимна мета втручання держави у мовні права та свободи меншин полягає з однієї сторони у виконанні державою свого конституційного обов'язку щодо єднання (консолідації) українського народу – громадян України всіх національностей та утвердження української мови у її конституційно-правовому статусі державної мови, а з іншої – забезпечення інтегрування та соціалізації меншин завдяки конституційно-правовим інструментам та гарантування збереження й розвитку мовної самобутності меншин та їх мовної ідентичності» [56, с.101].

Слід зазначити, що важливі позиції щодо співвідношення використання державної мови та мов національних меншин були висловлені КСУ у Рішенні, постановленому у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про забезпечення функціонування української мови як державної" 14 липня 2021 року, згідно якому цей Закон було визнано конституційним. Так, КСУ наголошує: «Володіти українською мовою як мовою свого громадянства - обов'язок кожного громадянина України. При цьому кожен громадянин України є вільним у виборі мови або мов для приватного спілкування. Вільне опанування всіма громадянами України мовою свого громадянства є, як підтверджує багатовіковий досвід держав світу, запорукою єдності й стабільності суспільства, міжетнічної злагоди в ньому, ефективного функціонування держави, позитивного її сприйняття власними громадянами й міжнародною спільнотою як повновартісного й демократичного суб'єкта» [48]. Погоджуємось також з позицією, що «оволодіння й користування українською мовою як державною

забезпечує рівність можливостей на соціалізацію громадян України будь-якої етнічної належності: на доступ до гарантованих державою матеріальних і нематеріальних благ, повноцінну участь у всіх ділянках суспільного життя і безперешкодне користування правами, що їх визначено Конституцією України та міжнародними стандартами захисту індивідуальних прав» [48] ... «Тим самим виключається відокремлення громадян України від загальнодержавного соціумного простору безвідносно до того, належать вони до титульної нації чи до менш чисельної етнічної або мовної групи, що є чинником запобігання дискримінації, яка може бути спричинена ситуацією неволодіння громадянами України державною мовою. Той, хто не володіє державною мовою або володіє посередньо, через що не послуговується нею як засобом загального спілкування, ізолює себе від загальноукраїнського інформаційного простору» [48].

У контексті аналізу сучасного стану правового регулювання мовної політики в Україні, зокрема – співвідношення правових норм щодо функціонування державної мови та мов національних меншин, слід детальніше зупинитись на ст.10 Конституції України у тій частині, що «в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України» [25]. У згаданому Рішенні КСУ з цього приводу також висловив низку позицій, оскільки одним з тверджень авторів конституційного подання було як раз апелювання до дискримінаційного характеру положень діючого мовного Закону щодо того, що ним виокремлюється особливий захист кримськотатарської та інших мов корінних народів, а також мов ЄС, зокрема англійської мови, і не згадується російська мова, що на їх думку, суперечить ст.10 Конституції України. Як зазначає КСУ, «Попри те, що в цьому приписі з усіх мов зі статусом мови національної меншини виокремлено лише російську мову, це не означає надання їй Конституцією України привілейованого юридичного статусу, оскільки це суперечило б принципіві заборони дискримінації в такій

площині юридичного регулювання, як національний режим розвитку, використання й захисту мов національних меншин... державна мова і мови національних меншин не тотожні ні за статусом, ні за функціями. Функціонування державної мови й використання мов національних меншин як реалізацію їхніх прав не можна протиставляти одне одному. Держава має забезпечити рівні права в оволодінні державною мовою - що для осіб, які належать до титульної нації, що для представників національних меншин - з огляду на роль і функцію державної мови як лінгвального інтегратора» [48].

Отже вчергове позиція КСУ чітко окреслюється у напрямку недопущення ситуації, при якій частина суспільства, яка асоціюватиме себе з приналежністю до тієї чи іншої національної меншини, під приводом захисту мовних прав залишиться осторонь загальнонаціональних тенденцій та явищ. «Реалізацію прав національних меншин не може бути спрямовано на відокремлення (сегрегацію) в межах українського суспільства тих груп, що вирізняються, зокрема, за мовною ознакою» [48].

Ще одним фактором виваженої політики держави щодо порядку застосування мов національних меншин та поваги до мовних прав представників таких меншин в Україні може слугувати затверджена Кабінетом Міністрів України 9 лютого 2024 року «Методологія використання мов національних меншин (спільнот) України в населених пунктах, в яких традиційно проживають особи, які належать до національних меншин (спільнот) України, або в яких такі особи складають значну частину населення». Згідно цієї методології, «відповідна сільська, селищна, міська рада ухвалює рішення про використання на території відповідного села, селища, міста мови відповідної національної меншини (спільноти) України у сферах суспільного життя, визначених цією Методологією, з урахуванням можливості покриття витрат на використання мови національної меншини (спільноти) України» [30]. Цікавими є критерії визначення національної меншини (спільноти), визначені Методологією: «використання мови

національної меншини (спільноти) України в селі, селищі, місті, в якому особи, які належать до національної меншини (спільноти) України, згідно із статистичною інформацією безперервно проживають протягом останніх 100 років і становлять менше 10 відсотків загальної чисельності населення» [30].

Позитивно оцінюючи цей документ з позиції врівноваження мовних прав національних меншин зі статусом української мови як державної, слід все ж зазначити, що залишаються питання, які не врегульовані чітко, наприклад ідентифікація національних меншин. Так, «незважаючи на те, що кожній особі надано право на національну самоідентифікацію, механізм ідентифікації групи громадян України як національних меншин відсутній... Методологія не розкриває як саме та ким буде здійснюватися збір статистичної інформації про проживання протягом останніх 100 років у певному населеному пункті національних меншин. Яким чином ту чи іншу особу буде віднесено до «національної меншини» та за якими саме критеріями» [20, с.50]. З метою подальшого вдосконалення Методології А. С. Ігнатова пропонує «запровадження спеціальних наглядових органів або комісій, які будуть відповідати за моніторинг виконання положень Методології», а також «внесення положення про вимогу подання регулярних звітів від місцевих органів влади щодо виконання положень Методології та їх публікація для громадського контролю», що у свою чергу на думку авторки, сприятиме забезпеченню прозорості цього процесу.

Ще одним аспектом, який потребує на наш погляд подальшого вдосконалення, є приведення у відповідність загального та спеціального законодавства у сфері мовних прав. Так, ст.29 мовного Закону містить положення щодо державної мови у сфері публічних заходів, зокрема «Мовою публічних заходів є державна мова, якщо інше не встановлено цим Законом... У разі застосування під час публічного заходу іншої мови, ніж державна, його організатор зобов'язаний забезпечити синхронний або послідовний переклад державною мовою, якщо цього вимагає *хоча б один*

учасник публічного заходу» [41]. У свою чергу, ст.10 Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» визначає наступне: «Публічні заходи (збори, конференції, мітинги, виставки, навчальні курси, семінари, тренінги, дискусії, форуми, інші публічні заходи), організовані для осіб, які належать до національних меншин (спільнот), можуть проводитися мовами відповідних національних меншин (спільнот)... Супровід (конферанс) до такого заходу може здійснюватися мовою відповідної національної меншини (спільноти). Організатор за запитом **не менше 20 відвідувачів** (глядачів) такого заходу забезпечує синхронний або послідовний переклад супроводу (конферансу) державною мовою, якщо такий запит надійшов не пізніше ніж **за 72 години** до початку проведення заходу» [45]. Принагідно зазначимо, що у Законі України «Про корінні народи України» взагалі окремо особливості реалізації та захисту мовних прав не регулюються. Вищенаведене свідчить про необхідність подальшого вдосконалення законодавства щодо синхронізації правових режимів державної мови та мов національних меншин та корінних народів в Україні.

Загалом можемо зробити висновок, що сучасний стан правового регулювання мовної політики в Україні є таким, який відображає справедливий баланс між захистом державних інтересів у сфері забезпечення функціонування української мови як державної, та врахування при цьому мовних прав окремих представників національних меншин або корінних народів. Однак при цьому, окремі положення діючого законодавства вимагають подальшого вдосконалення як в аспекті більш чіткого визначення термінів та понять, якими апелює мовне законодавство, так і приведення у відповідність положень загального мовного закону та спеціальних законодавчих актів, про що було зазначено вище.

Висновки до розділу I

Проведений у першому розділі аналіз поняття «державна мова», а також визначення основних засад нормативно-правового регулювання її статусу в Україні дозволяє дійти наступних висновків:

- визначення української мови як державної на найвищому конституційному рівні заклало підвалини для формування мовної політики, яка ґрунтується на засадах застосування виключно української мови у всіх сферах суспільного життя, визначених законом України;
- у конституційно-правовій доктрині застосовуються поняття «державна мова» та «офіційна мова», причому в окремих країнах ці терміни мають різне змістовне наповнення. В Україні згідно позиції Конституційного Суду України ці два поняття фактично ототожнюються, хоча в історії нашої держави були періоди, коли законодавство дозволяло (у неконституційний порядок) органам місцевого самоврядування надавати окремим мовам статус регіональних, після чого вони по суті ставали мовами офіційного спілкування з органами влади або при здійсненні правосуддя;
- проведений аналіз історії розвитку інституту державної мови в Україні продемонстрував складний та неоднозначний шлях його формування, а також серйозні загрози для української мови, яка систематично та цілеспрямовано заборонялась та знищувалась російським урядом протягом всього періоду існування нашої держави як складової частини спочатку Російської імперії, а потім СРСР. Мало того, навіть із проголошенням незалежності процеси зросійщення українського суспільства не припинились і по факту профільний мовний закон 2012 року, наслідки якого були аж занадто деструктивними для функціонування української мови як єдиної державної, був визнаний неконституційним тільки у 2018 році (на четвертому році збройної

- агресії РФ проти України та за чотири роки до розв'язання повномасштабної війни);
- діючий сьогодні мовний закон вперше визначає не лише порядок функціонування української мови як державної, але й містить достатньо принципові позиції щодо правового режиму застосування мов національних меншин та корінних народів, хоча загальна позиція законодавця на етапі розробки та прийняття діючого Закону сформулювалась таким чином, що особливості правового режиму мов національних меншин та корінних народів буде врегульовано окремим законом, прийняття якого дещо затягнулось;
 - статус української мови як державної прямо пов'язується із загальними процесами державотворення, що обумовлено роллю української мови у процесі формування української нації. Конституційний Суд України неодноразово у своїх рішеннях підкреслював тезу про те, що українська мова є одним з елементів конституційного ладу держави, а тому потребує відповідного розуміння та захисту. Отже правовий режим функціонування державної мови не можна розглядати в аспекті індивідуальних мовних прав людини, а лише як самотійну конституційну цінність нарівні із державними символами;
 - сучасний стан правового регулювання мовної політики в Україні є таким, який відображає справедливий баланс між захистом державних інтересів у сфері забезпечення функціонування української мови як державної, та врахування при цьому мовних прав окремих представників національних меншин або корінних народів. Однак при цьому, окремі положення діючого законодавства вимагають подальшого вдосконалення як в аспекті більш чіткого визначення термінів та понять, якими апелює мовне законодавство, так і приведення у відповідність положень загального мовного закону та спеціальних законодавчих актів

РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.

2.1. Поняття конституційної ідентичності та її роль у сучасному світі.

Проблема визначення конституційної ідентичності не так давно увійшла у наукові дослідження відомих українських конституціоналістів, проте вже встигла зайняти там окреме досить вагоме місце. О. Никорак, досліджуючи доктринальні підходи до визначення конституційної ідентичності, зазначає про неоднозначність самого терміну «ідентичність», який у філософській, соціологічній чи психологічній науках має зовсім інше забарвлення. Звертаючись до Філософського енциклопедичного словника, авторка підкреслює, що він «тісно пов'язує ідентичність з процесом ідентифікації, тобто встановлення тотожності. Окрім індивідуальної ідентичності (як результату самоідентифікації), згадується про видову ідентифікацію як встановлення належності індивіда до множини чи «сімейства» індивідів» [33, с.133]. Розглядаючи появу у ХХ столітті психологічну теорію «кризи ідентичності», авторка зазначає: «з погляду психології формування ідентичності передбачає процес одночасного відображення і спостереження (процес, що протікає на всіх рівнях психічної діяльності), за допомогою якого індивід оцінює себе з точки зору того, як інші, на його думку, оцінюють його в порівнянні з собою і в рамках значимої для них типології, водночас він оцінює їх судження про себе з тієї ж позиції. Відтак ідентичність індивіда базується на двох одночасних спостереженнях: відчутті тотожності із самим собою, самототожності і неперервності свого існування в часі і просторі та на сприйнятті факту, що твої тотожність і неперервність визнаються оточуючими» [33, с.133-134].

О. Бориславська у своєму дослідженні щодо взаємозв'язків між конституційною ідентичністю та державною мовою виходить з того, що категорія конституційної ідентичності у широкий вжиток увійшла «з набранням чинності Договору про заснування Європейського Союзу, у статті

Якого було вказано, що Європейський Союз повинен поважати «національну ідентичність держав-членів, системи правління яких засновані на принципі демократії» (редакція Маастрихтського договору 1992 р.). У консолідованій версії Договору сказано, що «Союз поважає рівність держав-членів перед Договорами та національну самобутність [в оригіналі англійською мовою – *identity* - ідентичність] держав-членів, властиву їхнім основним політичним та конституційним структурам, включно з регіональним та місцевим самоврядуванням» [5, с.6-7]. Авторка вірно відзначає, що у цих договорах мова йде не про конституційну, а національну ідентичність, тоді як сам концепт конституційної ідентичності був напрацьований вже у практиці конституційних судів. «Своєрідним поштовхом до цього стало Лісабонське рішення, ухвалене в червні 2009 року Федеральним Конституційним Судом Німеччини. У цьому знаковому рішенні Суд не тільки застосував, але й розвинув існуючу раніше доктрину німецької конституційної ідентичності та встановив жорсткі обмеження для процесу політичної інтеграції в рамках Європейського Союзу. По суті, така ідентичність була визнана несумісною з наступними рівнями політичної інтеграції, що означали б додаткове передання влади від Німеччини на супранаціональний рівень ЄС» [5, с.7].

В. П. Колісник та Г. В. Берченко визначають два підходи до розуміння конституційної ідентичності: широкий та вузький. У якості представника першого підходу наводять погляди Герхарда Ван дер Шифа: «Обмеження ж відповідної концепції кодифікованою конституцією ризикує виключити основні елементи ідентичності, які не можуть бути захищені таким документом. По суті, для правового порядку навіть не потрібно мати кодифіковану конституцію, щоб він мав конституційну ідентичність, як це доводить Сполучене Королівство. Конституційну ідентичність можна знайти скрізь, де є конституційні звичаї та норми, що підтримують структуру управління, включаючи стримування та противаги, такі як захист основних

прав» [1]. Проте на відміну від зазначеного широкого підходу до визначення конституційної ідентичності, самі автори у подальшому відстоюють її вузьке розуміння, наголошуючи: «що її генеза пов'язана із сучасною тенденцією до закріплення у позитивному конституційному тексті незмінюваних положень конституції. Такі положення становлять внутрішній аспект конституційної ідентичності, вони фіксуються експліцитно, рідше – є імпліцитними, тобто виводяться органом конституційного контролю з тексту конституції» [24, с.74].

Щодо співвідношення національної та конституційної ідентичності, відомий польський конституціоналіст, суддя Конституційного Трибуналу Республіки Польща у відставці М. Гранат зазначає: «конституційна ідентичність "розкривається" через реконструкцію історичних фактів життя відповідної нації та держави, що знаходить своє відображення переважно у судових рішеннях. Це шлях до "пізнання" ідентичності. Насамперед конституційна ідентичність "впливає" з ідентичності народу. Обидві ідентичності, конституційна та національна, взаємопов'язані. Що стосується Польщі, такий зв'язок між двома ідентичностями простежується передусім у преамбулі (у вступі) Конституції. Преамбула – це місце, де ці ідентичності "зустрічаються"» [12, с.5].

На думку В. Ковальчука, «з точки зору ліберально-демократичної теорії конституційна ідентичність стає дієвим механізмом об'єднання народу – громадян всіх національностей навколо системи універсальних цінностей та принципів: гідності та свободи людини; верховенства права; народного суверенітету та прав меншості; політичного та ідеологічного плюралізму; незалежності судової влади та легітимності публічної влади загалом» [23, с.69]. Проте далі автор абсолютно справедливо зазначає, що політична нація не може будуватись тільки на підставі загальновизнаних цінностей демократії чи прав людини - «лише поєднання «духу народу» та універсальних цінностей конституціоналізму є запорукою творення сучасної

національної конституційної держави. Універсальні принципи конституціоналізму потребують укорінення в політичній культурі даної країни. Принципи конституції не можуть ані втілитись у соціальній практиці, ані стати рушійною силою проєкту створення асоціації вільних і рівноправних осіб поза контекстом історії нації громадян, а отже, поза зв'язком з їхніми мотивами та переконаннями» [23, с.70].

Розвиваючи цей напрямок, можна навести думку О. Бориславської, що «національні спільноти, «для того, щоб вижити і процвітати у ворожому міжнародному середовищі, переважно потребують держави», а існування нації є необхідною і першочерговою умовою самовизначення й, відповідно, створення суверенної держави. Очевидно, що нації втілюють певну групову ідентичність, особливий характер якої, з одного боку, є результатом усієї історії цієї спільноти, а також її традицій, культури, мови і т ін.; а з другого – беззаперечною передумовою національного суверенітету та права на самовизначення» [5, с.8]. І далі авторка підсумовує: «хоча впродовж останніх десятиліть усе більшої підтримки набуває ідея *ідентичності політичної спільноти*, проте, агресивні дії окремих держав разом із нездатністю міжнародного права реально протистояти цьому (принаймні в коротко строковій, у кілька десятиліть, перспективі) не дають можливості їй зайняти таке ж безспірне місце в теорії суверенітету держав, яке традиційно належало національній ідентичності та національному суверенітету» [5, с.9].

Продовжуючи аналіз співвідношення національної та конституційної ідентичності, слід навести позицію О. Бориславської, яка вважає першу джерелом другої. «Національна ідентичність, як ідентичність спільноти, котра є джерелом установчої влади, складає фундамент конституційної ідентичності. Установча влада реалізується в конституції, тож елементи національної ідентичності (такі як мова, культура, традиції, символи тощо) стають складовими ідентичності конституційної. Саме *національна*

ідентичність є ідентичністю спільноти. А *конституційна ідентичність* є відображенням цієї ідентичності в конституції» [5, с.10].

На думку В. Давидюк, «національну компоненту концепції конституційної ідентичності значно доповнює доктрина конституційного патріотизму незважаючи на те, що за своєю суттю має наднаціональний характер. Ця доктрина сформувалася внаслідок зростання ролі глобальних і наднаціональних суб'єктів у порівнянні з національними державами, а її пріоритетом є універсальні правові цінності та засади ліберальної демократичної конституції. Доктрина конституційного патріотизму акцентує на конституційній ідентичності як модусі запобігання появи авторитарних і популістських тенденцій в державі» [13, с.140]. Автор підкреслює, що «Конституція України є результатом генезису основних конституційних принципів в національному контексті, який надав їй особливого забарвлення. Це дозволило задовольнити потреби нації відповідно до її національної ідентичності, а також відповідно до напрямку такої еволюції, її динаміки, продиктованих історією держави. Отже, конституційна ідентичність є особливою колективною ідентичністю нації, що визначена чи сформована Конституцією» [13, с.140].

Таку саму думку фактично висловлює і В. Ковальчук, який зазначає: «формування конституційної (громадянської) ідентичності без почуття національного патріотизму та гідності втрачає свій зміст. Принцип патріотизму реалізується через проєкти (заходи) сфери національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання, що сприяють формуванню громадянської ідентичності, оборонної свідомості та громадянської стійкості. Патріотизм проявляється через любов до своєї держави та готовність захистити її у разі небезпеки» [23, с.73].

Вагому роль у становленні та посиленні конституційної ідентичності в Україні відіграє КСУ, який вперше це поняття застосував як раз при розгляді справи про конституційність мовного закону. Зокрема, у даному рішенні

КСУ висловлює позицію: «юридичний статус української мови як державної є водночас засадничою конституційною цінністю, питомою ознакою й ключовим чинником єдності (соборності) Української держави та невіддільною частиною її конституційної ідентичності» [48]. І далі: «мовне питання постійно було присутнє в національно-культурній та політичній боротьбі українців за власну державу. У бездержавний період саме українська мова заступала собою відсутність Української держави як основної форми інтегрування й буття етнонації. Як визначальний чинник і головна ознака ідентичності української нації, яка упродовж багатьох віків проживає на споконвічно своїй території та становить абсолютну більшість населення України, українська мова завдяки закладеному в ній самій націєвірному началу є базовим системотвірним складником української державності та її основою» [48].

Отже, враховуючи численні підходи та дискурси щодо конституційної ідентичності, В. Давидюк виводить власну дефініцію: «національна конституційна ідентичність – це комплекс національних правових цінностей та особливостей конституційного ладу, які водночас консолідують громадян в одну націю та відрізняють державу від інших держав, міжнародних і регіональних інституцій чи народів світу. У розвитку національної конституційної ідентичності значну роль відіграють: національний аспект, доктрина конституційного патріотизму, основоположні конституційні цінності, та Конституція України як вище джерело ідентичності» [13, с.142]. Погоджуючись загалом із таким визначенням конституційної ідентичності як явища, наведемо все ж позицію О. Бориславської, яка акцент робить не стільки на положеннях, закріплених у конституції, скільки на суб'єктній складовій, визначаючи її «ідентичністю спільноти, що є суб'єктом установчої влади. Ця спільнота – політична за своєю сутністю, однак заснована на національній ідентичності державотвірного суб'єкта, реалізація

права на самовизначення якого уможливила існування суверенної держави, в якій така конституція діє» [5, с.11].

2.2. Роль української мови у процесі консолідації української нації.

У попередньому параграфі роботи вже згадувався той факт, що вперше поняття конституційної ідентичності було застосовано КСУ саме у процесі розгляду справи про конституційність мовного Закону. Цей факт чи не найяскравіше демонструє прямий зв'язок конституційної ідентичності та державної мови, проте спробуємо все ж здійснити критичний аналіз цього взаємозв'язку.

Дослідниця О. Ю. Никорак розпочинає подібний аналіз з наступного: «Безумовно, мова є одним із головних національних ідентифікаторів (принаймні, доволі об'єктивованим назовні). Історія знає чимало прикладів ролі мови як позитивного, так і негативного націєтворця (до прикладу, зникнення окситанської мови як загрози єдності в процесі Великої французької революції таки призвело до консолідації політичної французької нації). Однак чи можемо говорити про мову як ознаку конституційної ідентичності, тобто чинник формування конституційної держави?» [34, с.85].

Виходячи з доктринального аналізу конституційної ідентичності, проведеного у попередньому параграфі роботи, можна дійти висновку, що одним з її визначальних рис є наявність конституційних положень, які не можуть бути зміненими. Погоджуємось у цьому сенсі з О. Бориславською, що «до таких відносять не лише ті норми, які змінені бути не можуть взагалі, але й ті, зміни яких потребують особливо ускладненої (порівняно з рештою тексту конституції) процедури. Тож прикметник «незмінні» у цьому словосполученні є гіперболічним» [5, с.11].

Погоджуємось з Е. Мамонтовою, яка зазначає: «етнодержавотворчий потенціал мови закладений у її функціях. У суспільстві мова, передусім, виконує роль засобу комунікації та маніфестації. Саме ідентифікаційний

чинник, закладений в основу маніфестаційної функції, перетворює мову на атрибут нації та держави. Мова, таким чином, є виявом національної ідентичності і розглядається як символ спільноти» [28, с.31]. На думку авторки, «вирішити мовне питання в Україні неможливо без усвідомлення того, що мова, поряд з комунікативною функцією, виконує роль інструменту когнітивного пізнання, конструювання соціальної реальності, визначення символічних кордонів нації та атрибуції держави у світі. Перш за все, мова є джерелом і, водночас, засобом самовиявлення нації. В мові, як і в інших атрибутах, властивих нації на різних етапах її розвитку та існування, засвідчується і проявляється стан етнічної духовності, ідеї самостійності й незалежності, ступінь розвитку матеріальної та духовної культури» [28, с.32].

Згідно ст.156 Конституції України, «Законопроект про внесення змін до розділу I "Загальні засади", розділу III "Вибори. Референдум" і розділу XIII "Внесення змін до Конституції України" подається до Верховної Ради України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України і, за умови його прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України» [25]. Зі змісту цього конституційного припису вбачається особливий, підвищений захист конституційних положень Розділу I Конституції України, до якого положення про статус української мови як державної включено на ряду з іншими основоположними засадами конституційного ладу. До цього ще слід додати, що згідно ст.157 Конституції, «Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України» [25]. Отже виходить так, що незалежність української держави, її територіальна цілісність та права і свободи людини є

складовими конституційної ідентичності, оскільки вони взагалі не можуть бути змінені.

Те, що українська мова дала назву незалежній українській державі та є частиною конституційного ладу, що виходить зі змісту Рішення КСУ 1999 року, на думку О. Нікорак, «свідчить, що державна мова поширює свій вплив не лише на етнічно-культурну площину» [34, с.86]. Далі авторка зазначає: «Можна стверджувати, що тут йдеться уже про конституційну ідентичність. Зрозуміло, мова є одночасно засобом комунікації і найбільш очевидним символом ідентичності нації, а у випадку моноетнічної держави – і народу. Конституційна ж ідентичність, своєю чергою, проявляється у відповідній національній системі конституціоналізму як відчуття спільності індивідів на основі загального визнання конституційних принципів» [34, с.86-87].

Окремі аспекти складної історії розвитку статусу української мови як державної нами було проаналізовано у попередніх параграфах роботи, проте у контексті визначення її як чинника консолідації суспільства та посилення конституційної ідентичності держави слід звернутись до подій 2010-2013 років (т.зв. період владарювання В. Януковича). Як зазначає В. Кобрин, «сам «повзучий наступ на українську мову через законодавство розпочався не законом про мову (мається на увазі Закон 2012 року), а змінами до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних кодексів, згідно з яких суд мав здійснювати провадження у справах і діловодство, зокрема і листування з особами, які звертаються до суду, тією мовою, якою вони забажають» [21, с.30]. КСУ у той час визнав відповідні законодавчі норми конституційними. Проте звернемось не до самого рішення КСУ, а до окремої думки судді КСУ В. І. Шишкіна, який зазначив: «Згідно з Конституцією України як державоутворюючого акта Українського народу державною мовою в Україні є українська мова... Зазначена стаття Конституції України міститься у розділі І "Загальні засади", положення якого встановлюють стрижневі елементи суспільного ладу Українського

народу і конституційного устрою Української держави, тобто доктринальні положення державотворення» [36, п.1.1].

Далі конституціоналіст наголошує, «статус державної мови можна розглядати у двох основних значеннях: як індивідуальне природне право мовного носія, коли мова є засобом (механізмом) суспільної комунікації взагалі, і як спільне природне право відповідного етносу, завдяки чому державне утворення ідентифікується з титульною нацією. В останньому значенні державна мова набуває статусу одного із елементів конституційного правопорядку. У такому випадку функціонування мови як державної виконує природне, суспільно значуще завдання, яке спрямоване на становлення і існування держави Українського народу» [36, п.1.1]. Як вбачається із цього вислову, автор прямо визначає державну мову у якості основного елементу нації та державотворення.

Не менш критичні погляди були висловлені у ще одній окремій думці судді КСУ Д. Д. Лилака, який не погоджуючись із позицією КСУ щодо конституційності відповідних процесуальних змін, зазначав: «Про статус української мови як складової конституційного ладу держави нарівні з її територією, столицею, державними символами Конституційний Суд України зазначив в абзаці першому підпункту 5.1 пункту 5 мотивувальної частини Рішення від 22 квітня 2008 року N 8-рп/2008 (справа про мову судочинства). Відповідно до статті 6 Закону України "Про основи національної безпеки України", забезпечення розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України є одним з пріоритетів національних інтересів України» [35, п.2].

Далі фахівець підкреслює, що «будь-яке обмеження статусу української мови руйнує конституційний лад держави і суперечить національним інтересам України. Натомість оспорюваними положеннями статті 12 Закону про судоустрій надається можливість використання у судах при

здійсненні судочинства, поряд з державною мовою, регіональних мов або мов меншин. Тобто всупереч статті 10 Конституції України закон змінив статус державної мови як єдиної обов'язкової при здійсненні судами своїх повноважень (судочинства) на альтернативний статус: або державна мова, або регіональні мови, або мови меншин» [35, п.2].

Наведені міркування окремих суддів КСУ, діючих на той час, чітко засвідчують їх розуміння ролі української мови не просто як засобу комунікації чи спілкування, а саме як важливого елементу конституційного ладу та одного з факторів, який впливає на стан захисту національних інтересів держави.

Говорячи про роль органу конституційного контролю у забезпеченні функціонування української мови як основи формування конституційної ідентичності, слід згадати Рішення КСУ у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики», постановлене 28 лютого 2018 року. Цим рішенням КСУ визнав відповідний закон неконституційним. В історичному аспекті, відзначаючи етапи розвитку української мови як державної, зазначене рішення КСУ звісно оцінюється як позитивний крок, результатом якого було скасування одного з найбільш деструктивних нормативних актів мовної політики незалежної України. Проте обраний Конституційним Судом підхід визнання неконституційним мовного закону лише з підстав недотримання процедури його прийняття призвів до того, що поза його увагою залишився зміст відповідного закону, який мав значно більше ваги, ніж процедура прийняття. Підвищений суспільний інтерес та особлива гострота мовного питання підкреслюються тим, що до відповідного рішення КСУ 2018 року було викладено аж 11 окремих думок суддів КСУ. При цьому, якщо окремі судді у своїх міркуваннях аналізували як раз питання суто процедурного характеру: особисте голосування народних депутатів, наявність кворуму у залі

пленарних засідань і т.д., то суддя М. І. Мельник сконцентрував увагу на змістовних недоліках рішення КСУ. Зокрема, він зазначає: «визнання Закону неконституційним лише з формальних (процесуальних) підстав без детального і ґрунтового аналізу його змісту є суттєвим недоліком Рішення, оскільки залишає неусунутими низку загроз конституційному ладу України в частині визначення та реалізації державної мовної політики, зокрема стосовно конституційного статусу української мови як державної, мов національних меншин України, їх розвитку, функціонування та використання» [37].

Підкреслюючи не лише право, але й обов'язок КСУ розглянути на конституційність зміст мовного закону 2012 року, який він назвав «антиконституційним», суддя навів низку факторів, через які така перевірка мала б бути проведеною. Одним з таких факторів він визначив предмет розгляду, а саме: «Конституційні положення про українську мову як державну та мови національних меншин України є складовою конституційного ладу в Україні, право визначати і змінювати який належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Державна мова, як визначальний чинник існування держави Україна, як духовна цінність Українського народу, потребує виняткового конституційного захисту та особливої уваги з боку держави, у цьому разі - Суду» [37]. Ще одним фактором, на який звертає увагу конституціоналіст, є наступний: «складною мовною ситуацією, яка виникла в Україні і вирішення якої стало б однією з ключових соціально-політичних проблем, що негативно впливає на демократичний розвиток України як суверенної, незалежної, правової держави. Українська мова, яка має конституційний статус державної і повинна відігравати ключове значення у забезпеченні суспільної та територіальної єдності України, у Законі отримала вочевидь неадекватне законодавче закріплення» [37].

Важливо відзначити, що не лише вітчизняний орган конституційного контролю відстоює позицію щодо прямого взаємозв'язку між державною мовою та конституційною ідентичністю. Органи конституційного контролю зарубіжних країн також істотно долучились до формування практики захисту конституційної ідентичності, особливо в умовах конкуренції з нормами права ЄС. «Актуалізувала аналіз цієї проблеми саме органами конституційної юрисдикції практика Конституційного суду Німеччини, що впровадив поняття так званих «Eternity Clauses» («Вічних положень»), що становлять ядро конституційної ідентичності держави. Це норми, які не підлягають зміні, навіть у разі невідповідності праву ЄС (наприклад, активне виборче право громадян Німеччини)» [34, с. 87]. У Рішенні від 24.11.2010 року «Конституційний Трибунал Польщі пояснив, що поняття конституційної ідентичності є еквівалентним або принаймні тісно пов'язаним із поняттям національної ідентичності» [34, с.87]. «Поняття також включає в себе традиції та культурну спадщину держави: його варто інтерпретувати не лише на підставі п. 2 ст. 4 Лісабонської угоди, а й її преамбули, де однією з вказаних цілей ЄС є поглиблення солідарності між народами Союзу з повагою до їхніх історії, культури та традицій» с.87. Розмірковуючи над тим, чому поняття «конституційної ідентичності» витіснило поняття «національної ідентичності», дослідниця О. Нікорак наводить наступні причини: «по-перше, визначення нації і досі доволі розмите (незрозуміло, що є конститутивною її ознакою: спільні етнічно-культурні особливості чи єдині правові цінності), по-друге, складно визначити таку ідентичність в поліетнічних державах. Тому акцент змістився з соціологічного чи історичного аспекту на правовий» [34, с.87].

Отже, погоджуємось із висновками, до яких у своєму дослідженні доходить О. Борсилавська: «конституційна ідентичність є відображеною в конституції (конституційному тексті, а також цінностях і принципах, на яких він заснований) ідентичністю спільноти, що є суб'єктом установчої

влади. Ця спільнота – політична за своєю сутністю, однак заснована на національній ідентичності державотвірного суб'єкта, реалізація права на самовизначення якого уможливила існування суверенної держави, в якій така конституція діє» [5, с.13]. Далі авторка наголошує, «державна мова є частиною конституційної ідентичності через те, що вона – важлива частина національної ідентичності. Тож, враховуючи історію української мови (не просто складну, пов'язану з численними спробами її заборонити, знищити, викорінити, але й часто трагічну), положення про неї як про єдину державну мову потрапили до розряду тих норм Конституції, які складають її серцевину, ядро, перебувають під особливою охороною та є частиною конституційної ідентичності» [5, с.13].

Мовна політика в Україні довгий час будувалась хаотично, під істотним впливом російської держави, часто без врахування історичного, національно-культурного та ментального підтексту. «На жаль, у 21 столітті питання мови все ще стають частиною агресивної міжнародної політики окремих держав. Враховуючи це, можливо, варто ставити питання про розробку доктрини, на зразок «демократії, здатної себе захистити», «нації, здатної себе захистити»» [5, с.13].

2.3. Зарубіжний досвід формування мовної політики у багатомовних країнах.

Сучасний світ є глобалізованим та сегментованим одночасно. Різноманітність підходів у побудові державницьких інституцій, взаємовідносин між державою та суспільством, визначення основ співіснування різних національних та етнічних груп у межах однієї політичної спільноти пов'язане із низкою особливостей національно-культурного, історичного, географічного, геополітичного та інших факторів.

«У суспільствах, де співіснують дві й більше мов, мовна політика виступає неодмінним складником внутрішньополітичного життя. Адже, з одного боку, ситуація багатомовності вимагає регулювання мовних процесів, регламентування статусів мов та сфер їхнього функціонування, забезпечення гарантій збереження мов та дотримання прав їхніх носіїв – тобто державної політики. З іншого боку, співіснування мов пов'язане з питаннями ідентичності (групової та індивідуальної), настановами та уявленнями щодо мов, втратою та набуттям мов, а також потребою захисту своїх прав носіями різних мов, а отже і представництва цих інтересів певними особами чи організаціями – усі ці питання стають важливим компонентом політичного життя суспільства» [54, с.104].

Як зазначає Д. І. Грицяк, «незалежно від форми державного устрою чи правління та етнічного складу населення, провідна роль в регулюванні економічного, політичного та соціального життя на всій території країни належить саме державі. Потреба проголошення та розвитку єдиної загальної мови на рівні держави насамперед обумовлена необхідністю забезпечити комунікації між суб'єктами державного управління: законодавчою, виконавчою та судовою владою, органами місцевого самоврядування, для організації системи освіти, зміцнення культурних зв'язків між різними регіонами і етнічними спільнотами країни» [9, с.651].

Визначаючи, наскільки різними можуть бути підходи держав до формування державної мовної політики, колектив авторів В. Сікорська, В. Ногай та Л. Дідур наводять наступні приклади: «Французька мова вважається однією з основних цінностей Французької Республіки. Законодавство (закон Тюлле Варен) забороняє публічне використання мов, які не є офіційними. Однак також є підтримка мовних меншин, зокрема регіональних мов, таких як бретонська, баскська та інші» [53, с.75]. Наступною країною для прикладу виступила Іспанія: «в Іспанії існує сприяння офіційним мовам країни – іспанській (каталонській, галісійській та баскській відповідно до

регіону). У деяких регіонах, наприклад Каталонії, регіональна мова має сильний статус і використовується в освіті та офіційних документах» [53, с.75]. Одним з найцікавіших прикладів формування мовної політики є Швейцарія: «Швейцарія – багатомовна країна, де розмовляють декількома мовами, зокрема, німецькою, французькою, італійською та ретороманською. Кожна мова має свою соціокультурну сферу в різних регіонах країни» [53, с.76]. При цьому у суспільній думці присутній такий наворот про максимально позитивний досвід Швейцарії щодо побудови толерантного співіснування одразу кількох мов у якості офіційних у межах однієї держави. Проте як зазначає у своїй досить ґрунтовній праці В. Кулик, швейцарська ««багатомовність» на практиці означає, що лише федеральні органи надають громадянам послуги всіма офіційними мовами, тоді як в (кон)федеративній державі з найширшими повноваженнями на місцях громадяни найчастіше спілкуються з органами нижчого рівня, які є виключно одномовними в 22 з 26 кантонів. Прикметно, що єдиний за останнє століття конфлікт у Швейцарії спричинився через мову: франкомовна меншість німецькомовного кантону Берн у 1979 році утворила новий кантон Юра. Ось така Швейцарія, кінець всім сподіванням» [26, с.53-55] .

Одним з найбільш цікавих та позитивних прикладів побудови політики співіснування багатьох мов у межах одного утворення є Європейський Союз як наддержавне утворення. «На Конгресі в Барселоні було проголошено, що мова має велику вагу у визначенні нації. Країна є соціальним явищем, структурованим за певними принципами, та саме мова має велику вагу у процесі структуризації суспільства» [38, с.127-128]. «Мовна політика може варіюватися від домінування однієї мови (або декілька мов) над іншими мовами, до збалансованого співіснування мов. Ця практика формує принципи політики багатомовності без явища мовного панування в конкретному сенсі, надаючи рівні можливості для всіх, хто послуговується різними мовами, а це, зі свого боку, гарантує відсутність дискримінації за мовною ознакою в будь-

якій сфері життя» [38, с.128]. Як зазначає у своєму дослідженні О. Л. Тарасенко, «Європейський Союз у цьому зв'язку пропонує і впроваджує складну й нетипову для світу модель мовного будівництва, а саме — "єдність у розмаїтті". Саме мовним розмаїттям визначається сутність культурного простору ЄС, його особливе національне багатство, неповторна індивідуальність, новизна в сучасному світовому просторі. Гасло Європейського Союзу "єдність у розмаїтті" — це відображення багатомовності, яке лежить у серці Європейського Союзу» [54, с.104]. На відміну від багатьох наддержавних утворень або міжнародних організацій, які як правило на етапі створення визначають собі одну або кілька офіційних мов, Європейський Союз, поважаючи державний суверенітет та самостійність кожної держави, яка входить до його складу, визнає офіційною мову відповідної держави. Таким чином, станом на сьогодні до складу ЄС входять 27 країн-членів, та визнані офіційними 24 мови. «Кожна країна-член, коли вступає в Союз, визначає, яку мову чи мови вона оголошує як офіційні мови Європейського Союзу. У теоретичній і практичній діяльності основних органів й інституцій ЄС, у визначенні "офіційності" потенційної мови від кожного нового народу ця організація керується принципом "одна країна — одна мова"» [54, с.104].

Досвід побудови мовної політики у межах ЄС демонструє позитивний потенціал багатомовності, коли громадяни, які володіють різними мовами, мають більше варіантів для навчання, працевлаштування та вільного вибору країни проживання. Слід зазначити, що «ЄС розвиває і підтримує на наднаціональному рівні регіональні мови, мови національних меншин і мови, які практично зникли з ужитку. Водночас інші мови — регіональні, а також мови національних меншин, мови емігрантів, кількість яких у ЄС постійно зростає, не претендують чи не можуть претендувати на статус офіційних. З моменту створення спільного ринку в 1993 багатомовність є необхідною, якщо громадяни та підприємства хочуть повною мірою скористатися

можливостями, які вона надає. Знання мов стало ключовим фактором працевлаштування, мобільності громадян та фактором успіху у бізнесі» [54, с.105].

Вітчизняні автори вирізняють різні підходи до основних принципів мовної політики. Так, окремі з них підходять до висвітлення цього питання через наступні цивілізаційні підходи: моно лінгвістичний, білінгвізм та мультилінгвізм, полілінгвізм та плюралізм, мовний вплив, культурно-сенситивний підхід. «Монолінгвістичний підхід передбачає встановлення однієї домінуючої мови як офіційної та пріоритетної для всіх сфер життя в країні. Це може бути важливим для підтримки національної єдності, сприяти зростанню національної ідентичності та забезпечити ефективну комунікацію» [53, с.76]. Щоправда наступні два підходи – мультилінгвізм та полілінгвізм – автори визначають як «рівноправне використання двох або більше мов у суспільстві, ... метою (чого) може бути забезпечення рівних можливостей для громадян, збереження культурної різноманітності та підтримка мовних меншин» та «значущість різних мов у суспільстві, що ставить на перше місце розвиток плюралістичного оточення, де різні мови мають рівну вагу і можуть співіснувати в різних сферах життя» [53, с.76]. Змістовно наведені два підходи з нашої точки зору не мають принципової різниці.

Є. О. Панасенко у свою чергу класифікує мовну політику за трьома категоріями: «усунення багатомовності, терпимість щодо багатомовності та сприяння багатомовності. Зазначені категорії політики співвідносяться з політичною формою країни, владою, демографічними, економічними та культурними мовними спільнотами» [38, с.128]. Далі автор особливу увагу приділяє досвіду країн, у яких закріплено статус двох та більше мов як офіційних. «Серед них Білорусь, Фінляндія, Бельгія, Канада, Індія, ПАР, Індонезія, Японія, Швейцарія. 92% населення Фінляндії в повсякденній комунікації послуговуються фінською мовою. На південному заході країни

домінує шведська мова (5,6%), хоча вона має дещо інший варіант, ніж мова у Швеції. Проте офіційними вважаються дві мови» [38, с.129]. «Лінгвістичне тло Індії представлено незмірною кількістю мов. Гінді та англійська мова є національними мовами, окрім них, 21 мова в Індії має статус офіційної мови: ассамська, бенгальська, бододогрі, гуджараті, каннада та інші. Гінді має статус офіційної мови, вважається найпоширенішою мовою. Англійська мова має широкий спектр використання в діловій сфері й державно-управлінському дискурсі, окрім цього, за нею закріплено статус «офіційної мови» [38, с.129]. Особливо повчальним для нашої держави є досвід Індонезії: «Індонезія – країна з колоніальним минулим, з чисельністю понад 200 млн населення, в якій нараховується понад 300 мов та 1 000 діалектів. Ця країна залежала від Голландії не лише як територія – метрополія намагалася асимілювати місцеве населення, насаджуючи власну мову й культуру. Країною було докладено безліч зусиль, аби закріпити власну мову в індонезійському суспільстві. Наразі державною мовою є індонезійська. Є теза: «У становленні індонезійської незалежної держави, у розвитку сучасної індонезійської культури, а також у здійсненні державної політики Республіки Індонезії величезна роль належить індонезійській мові»» [38, с.129].

Лише окремі приклади зарубіжного досвіду розбудови мовної політики свідчать про відсутність єдино правильних стандартів у цій сфері. На перший погляд може здаватись, що багатомовність або плюралізм більше відповідає засадам демократичного, толерантного та відкритого суспільства, у якому представники різних національностей мають рівні права. З цих позицій виходять міркування окремих авторів, які відзначають: «монолінгвістичний підхід може сприяти єдності і спілкуванню всередині країни, але водночас може також призвести до обмеження використання інших мов та культурних груп. Здебільшого незалежно від домінуючої мови існують інші мови, які використовуються в побуті та сферах суспільства, але не мають такого ж рівня офіційності» [53, с.77]. Однак вище нами неодноразово було

підкреслено, що обрання тієї чи іншої моделі державної мовної політики не може відбуватись без врахування загального контексту історичного та геополітичного характеру. Так, наприклад «у Білорусі за даними перепису населення 2009 року 53,2% громадян назвали рідною мовою білоруську. Російську мову вказали рідною 41,5% населення, що майже вдвічі більше, аніж у 1999 році (24,1%). 70,2% респондентів вказали російську, як мову, якою послуговуються вдома. Тобто, спостерігається тенденція саме лінгвістичної русифікації білоруського суспільства. У ст. 17 Конституції Республіки Білорусь зазначається, що державними мовами країни є білоруська та російська» [38, с.129].

Отже, досліджуючи практики багатомовності у сучасному світі, можна погодитись із висновками, до яких у своєму дослідженні доходить Є.О. Панасенко: «з огляду на світовий досвід, коли в межах однієї країни соціум послуговується різними мовами не лише в побуті, а й на офіційному рівні, при тому, що в багатьох випадках економічний розвиток таких країн перебуває на високому рівні, напрошується висновок, що лінгвістичне питання не завжди є «наріжним каменем» у різних країнах, яке спричинює поляризацію суспільств» [38, с.132]; «досить часто мовне питання в суспільстві стає предметом політичних, маніпулятивних технологій, що й спричинює розкол суспільства. У подібних ситуаціях є вагомі передумови у розбіжній системі поглядів різних громадян в суспільстві, коли вони підтримують діаметрально протилежні цінності. В таких випадках має здійснюватися консолідація титульної нації навколо власної мовно-культурної ідентичності задля її збереження» [38, с.132]. Майже таких самих висновків доходить і група авторів, відзначаючи що для України «встановлення однієї офіційної мови може допомагати відновленню національної ідентичності та суверенітету після довгого періоду іншомовного панування. ... Саме розуміння та використання монолінгвістичного підходу відзначаються пріоритетністю однієї домінуючої

мови, яка виступає як офіційна мова та використовується в різних аспектах життя суспільства. Цей підхід підкреслює важливість забезпечення єдності та зв'язку всередині національного суспільства, українського зокрема, надаючи глибинного ідейного значення усталенню підходів і засобів мовної політики в Україні, що є надзвичайно політизованою, часто непрофесійною, досі багато в чому виступає іграшкою в руках різних зацікавлених груп» [53, с.78].

Висновки до розділу 2

У даному розділі роботи було проаналізовано поняття конституційної ідентичності та роль державної мови у формуванні конституційної ідентичності в Україні. За результатами цього аналізу можна дійти наступних висновків:

- поняття конституційної ідентичності є відносно новим явищем сучасної конституційно-правової реальності, яка визначається як набір певних конституційних цінностей та ідей, що є незмінюваними у контексті окремої держави;
- численні дослідження сутності конституційної ідентичності проводяться в основному в негативному аспекті у європейських країнах, під кутом протиставлення національної ідентичності загальноєвропейським тенденціям та стандартам. Проте, дослідження вітчизняних вчених демонструють як раз позитивний аспект відповідного явища, який розкривається через прийняття багатоманітності із врахуванням особливостей національних, етнічних та ментальних характеристик суспільства;
- роль державної мови у процесі формування конституційної ідентичності є надважливою, оскільки саме мова виступає одним з елементів само ідентифікації нації, фактором, який відділяє нації одна

від одної при схожості багатьох загально цивілізаційних характеристик сучасних розвинутих держав;

- дослідження різних зарубіжних практик формування державної мовної політики, особливо у багатомовних державах, свідчить про відсутність єдиних загальновизнаних підходів у цій галузі. Кожна держава визначає відповідні питання, виходячи із власного історичного досвіду та керуючись власними національними інтересами. Проте навіть окремі конкретні приклади демонструють наскільки гострими по час можуть бути питання мови у тій чи іншій державі (що засвідчує проаналізований досвід Швейцарії, Канади, Латвії і т.д).

РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ В УКРАЇНІ.

Однією з ключових відмінностей діючого мовного закону в Україні є запровадження вперше в історії нашої держави спеціалізованого інституту для захисту державної мови – Уповноваженого із захисту державної мови (далі – Уповноважений), т.зв. мовного омбудсмена. Згідно ст.49 Закону, «Завданнями Уповноваженого є: 1) захист української мови як державної; 2) захист права громадян України на отримання державною мовою інформації та послуг у сферах суспільного життя, визначених цим Законом, на всій території України і усунення перешкод та обмежень у користуванні державною мовою» [41, ст.49].

Отже Уповноважений є посадовою особою, яка діє у системі органів виконавчої влади та «сприяє функціонуванню української мови як державної у сферах суспільного життя» [41, ст.49]. Згідно ст.50 Закону, «Уповноваженого призначає на посаду та звільняє з посади Кабінет Міністрів України. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, керівник центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну правову політику, та керівник центрального органу виконавчої влади у сфері державної мовної політики подають Кабінету Міністрів України по одній кандидатурі на посаду Уповноваженого» [41, ст.50].

Також Закон містить перелік вимог до кандидата на посаду Уповноваженого, до яких зокрема належить вік кандидата – не молодше 35 років, «має вищу освіту, володіє державною мовою та англійською мовою, має досвід правозахисної діяльності або досвід діяльності із захисту державної мови та здатний за своїми діловими і моральними якостями, освітнім і професійним рівнями виконувати відповідні посадові обов’язки» [41, ст.50]. Т.В. Коваль з приводу таких вимог законодавства зазначає: «в переліку вимог відсутній ценз осілості (на противагу освітньому омбудсмену,

який має проживати в Україні останні п'ять років), а також не визначений мінімальний термін правозахисної діяльності або діяльності із захисту державної мови (вже загаданий освітній омбудсмен повинен мати досвід роботи у сфері освіти або науки не менше п'яти років). Натомість наявна вимога щодо володіння не лише державною, а й англійською (не просто іноземною) мовою. Цікаво, що згідно із Законом України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 р. володіння іноземною мовою, яка є однією з офіційних мов Ради Європи (не лише англійською), є обов'язковою вимогою лише для осіб, які претендують на зайняття посад державної служби категорії «А» [22, с.31].

Слід зазначити, що реальне створення та впровадження цієї інституції в Україні не можна визначити як легкий процес. За висловом експерта, «проблеми з мовним омбудсменом виникли ще на етапі відбору претендентів, який затягнувся більш ніж на місяць. Критики називали це навмисним саботажем закону владою, представники влади виправдовувалися організаційними моментами. У результаті з-поміж двох кандидатур була затверджена претендентка від міністерства культури, молоді і спорту - миколаївська науковиця Тетяна Монахова. Проти її призначення напередодні виступила низка громадських діячів, пояснюючи, що вона не відзначилася жодними публічними діями з підтримки закону чи захисту мовних прав українців» [31].

Проте діяльність першої в історії України мовної омбудсменки виявилась недовгою – вже у травні 2020 року її було звільнено, причому ініціатором звільнення виступила сама Уповноважена, «відзначивши, що протягом усього терміну її роботи так і не було вирішено питання належного фінансування» [22, с.30]. У експертних колах щодо цього затягування сформувалась позиція, що «політичної волі розв'язувати організаційні питання не вистачило насамперед у самої Монахової», обґрунтовуючи це тим, що «на виконання закону паралельно був створений ще один орган –

комісія зі стандартів державної мови, яка встигла налагодити свою роботу. Так, її представники уже представили на громадське обговорення порядок складання іспиту на рівень володіння українською мовою. Іспит стане обов'язковим для низки державних службовців із липня 2021 року» [31].

Після чергових консультацій у липні 2020 року на цю посаду було призначено Тараса Кременя, який і займає її до нині. З приводу всієї цієї ситуації Т. В. Коваль констатує, що «діяльність мовного омбудсмена в силу різних причин є предметом політичних спекуляцій, а інколи й відвертого популізму. Зрозуміло, що надмірна чутливість українського суспільства до мовного питання активно використовується національним політикумом залежно від партійної ідеології, етапів виборчого процесу, міжнародної ситуації тощо» [22, с.30].

Відповідно до ч.3 ст.49, Уповноважений володіє такими повноваженнями: «1) подає Кабінету Міністрів України пропозиції щодо забезпечення ефективної реалізації державної політики, спрямованої на захист державної мови, всебічний розвиток і функціонування державної мови у сферах суспільного життя, визначених цим Законом, на всій території України, сприяння задоволенню мовних потреб українців, які проживають за межами України» [41];

«2) забезпечує моніторинг виконання законодавства про державну мову, державних цільових програм забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної» [41];

«3) розглядає скарги фізичних і юридичних осіб на дії та бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій всіх форм власності, інших юридичних і фізичних осіб щодо дотримання вимог законодавства про державну мову» [41];

«4) спрямовує до Комісії з питань вищого корпусу державної служби, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської

міських державних адміністрацій подання про проведення службових розслідувань, а також притягнення до дисциплінарної відповідальності посадових осіб, винних у порушенні законодавства про державну мову, що є обов'язковими до розгляду» [41];

«5) складає протоколи та застосовує стягнення у випадках, встановлених законом; 6) здійснює контроль за виконанням повноважень його представниками; 7) затверджує форму акта про результати здійснення контролю за застосуванням державної мови, а також форму протоколу та постанови» [41].

Також слід звернути увагу на окремі ст.53 та ст.54 Закону, які містять перелік повноважень мовного омбудсмена для захисту «державної мови як невіддільного елементу конституційного ладу» та захисту «прав людини щодо застосування державної мови у сферах суспільного життя, визначених цим Законом». Відповідне розмежування законодавчих норм свідчить про те, що Уповноважений володіє як правозахисними, так і контрольно-наглядовими повноваженнями. Т. В. Коваль у цьому відношенні зазначає, що «законом розмежовано повноваження мовного омбудсмена у сфері захисту державної мови та захисту прав людини щодо застосування державної мови» [22, с.32].

У межах першої групи Уповноважених: «1) здійснює державний контроль за застосуванням державної мови органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями державної і комунальної форм власності, їхніми посадовими та службовими особами, а також громадськими об'єднаннями, політичними партіями та іншими юридичними особами, їхніми посадовими особами» [41];

«2) надає висновки і рекомендації органам державної влади, органам влади Автономної Республіки Крим та органам місцевого самоврядування в

Україні щодо застосування української мови як державної в їхній діяльності» [41];

«3) оприлюднює висновки про ознаки публічного приниження чи зневажання державної мови в публічних виступах посадових осіб органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування в Україні, підприємств, установ та організацій державної і комунальної форм власності, громадських об'єднань, політичних партій та інших юридичних осіб, а також посадових осіб іноземних держав» [41];

«4) подає пропозиції Кабінету Міністрів України щодо внесення змін до законодавства щодо захисту державної мови» [41].

У межах другої групи Уповноважений має право приймати та розглядати скарги осіб про порушення вимог законодавства щодо усунення перешкод у користуванні державною мовою. «Особа може оскаржити до Уповноваженого рішення, дії або бездіяльність органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій державної і комунальної форм власності, їхніх посадових і службових осіб та працівників» [41].

На думку Т. В. Коваль, «контрольно-наглядові повноваження омбудсмена неоднозначно сприймаються суспільством, у тому числі й міжнародними інстанціями» [22, с.32]. На підтвердження цієї позиції автор наводить висновок Венеціанської комісії щодо Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 6 грудня 2019 р., у якому «йдеться про те, що попри очевидну виправданість моніторингу дотримання положень закону, окремі повноваження «перероджуються в засоби контролю внутрішнього життя політичних партій та інших юридичних осіб, які піднімають питання щодо їх відповідності ст. 11 Європейської конвенції з прав людини про свободу асоціацій»» [22, с.32].

Окрему увагу слід приділити питанням захисту державної мови у медіапросторі. Як зазначає О. Максименюк, «актуальними загрозами національній безпеці України зокрема є інформаційно-психологічна війна, приниження української мови і культури, фальшування української історії, формування російськими засобами масової комунікації альтернативної до дійсності викривленої інформаційної картини світу» [27]. Далі авторка продовжує: «в умовах таких викликів, які прямо впливають на національну ідентичність та суверенітет, уряд України вживає рішучих заходів для захисту інформаційного простору країни. Особлива увага приділяється зміцненню правових рамок, зокрема через прийняття нового законодавства, що відповідає сучасним викликам у сфері медіа. Таким чином, Закон України “Про медіа” став важливим кроком на шляху до захисту культурної та мовної спадщини, підкреслюючи важливість збереження національної ідентичності в умовах інформаційного протистояння» [27].

Так, ст.36 Закону «Про медіа» окрім іншого, забороняє поширювати «інформацію, що принижує або зневажає державну мову; інформацію, що заперечує або ставить під сумнів існування українського народу (нації) та/або української державності та/або української мови» [44]. Погоджуємось з думкою О. Максименюк, що «у контексті російсько-української війни, встановлення чіткої відповідальності для медіа за розповсюдження контенту, що принижує або зневажає державну мову, стає ключовим аспектом у зміцненні національної безпеки та оборони української державності. Такий підхід не лише сприятиме забезпеченню захисту української мови, але й відіграватиме важливу роль у захисті ідентичності української нації. Втім, слід зазначити, що відповідні положення законодавства зараз недостатньо деталізовані, що викликає потребу у розробці конкретних критеріїв, які мали б бути чітко визначені Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення та іншими органами співрегулювання медійного простору» [27].

Намагаючись розібратись з тим, що підпадає під поняття «інформації, що принижує або зневажає державну мову», авторка аналізує позиції КСУ, викладені у Рішенні 2021 року, а також положення мовного закону і доходить висновку, що «окрім публічного приниження чи зневажання державної мови, можна також вважати, що порушення стандартів державної мови та нехтування вимогами застосування державної мови є навмисним спотворенням державної мови» [27]. Далі, аналізуючи окремі прояви неповаги до державної мови, авторка зазначає: «Уповноважений може давати оцінку публічним висловлюванням посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування про наявність в їхніх виступах ознак публічного приниження чи зневажання державної мови і це може бути враховано як критерій для застосування санкцій Нацрадою з питань телебачення та радіомовлення» [27]. І насамкінець, застосовуючи принцип аналогії права, експертка звертається до змісту ст.338 Кримінального кодексу України, яка містить заборону скоювати наругу над державними символами, зокрема «під наругою в даній статті розуміється грубе, образливе ставлення, зле висміювання, дії, спрямовані на приниження тих цінностей, до яких інші члени суспільства ставляться з повагою (наприклад, зривання прапора чи герба, їх знищення або пошкодження, використання їх не за призначенням, учинення на них непристойних написів або малюнків, спотворення тексту або музики Гімну, поширення його тексту зі спотворенням змісту і значення, інші дії, в яких виявляється зневажливе ставлення особи до державних символів). Отже, такі критерії можуть бути застосовані й щодо зневажання та приниження державної мови» [27].

Що стосується другої складової, а саме заборону поширювати інформацію, яка заперечує або ставить під сумнів як існування українського народу, так і самої української мови, це явище авторка аналізує через поняття «українофобії», яке визначається у ст.2 Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і

деколонізацію топонімії»: «українофобія - дискримінаційні дії, публічно висловлені заклики, у тому числі в медіа, у літературних та мистецьких творах, що заперечують суб'єктність Української держави, української нації, боротьбу проти підкорення, експлуатації, асиміляції Українського народу, а також правомірність захисту політичних, економічних, культурних прав Українського народу, розвитку української національної державності, науки, культури, зневажають питомі етнокультурні ознаки українців, ігнорують українську мову та культуру» [43].

Здійснення аналізу законодавчих змін щодо захисту державної мови у сфері медіа, експертка доходить загальних висновків, з якими важко не погодитись: «на цьому шляху ключовим аспектом стає розробка та впровадження чітких критеріїв для визначення згаданих заборон, що дозволить ефективно регулювати медійний простір без надмірного застосування санкцій та при цьому захистити українську мову, культуру та національну ідентичність від зовнішніх та внутрішніх загроз. Таким чином, рекомендуємо Національній раді України з питань телебачення та радіомовлення розпочати процес визначення таких критеріїв із залученням громадянського суспільства та експертів з медійного права для їх ефективного та повного обговорення» [27].

Окрім аналізу правового статусу та повноважень спеціалізованої інституції із захисту державної мови, якою в Україні є Уповноважений із захисту державної мови, слід пам'ятати, що у випадку неефективності діяльності відповідної інституції, особа має право на звернення до суду. Саме судовий захист у будь-якій демократичній державі визнається як найбільш ефективний спосіб захисту прав людини. Проте наведемо приклад, коли у процесі здійснення правосуддя національними судами відбувається одночасний захист права людини на доступ до правосуддя рідною мовою або мовою, яку особа розуміє, та захист державної мови. Таким прикладом може бути Постанова ВС у складі КАС від 31.10.2022 року, зі змісту якої слідують

наступні позиції: «учасники судового процесу які не володіють або недостатньо володіють державною мовою, мають право робити заяви, надавати пояснення, виступати в суді і заявляти клопотання рідною мовою або мовою, якою вони володіють, користуючись при цьому послугами перекладача, проте процесуальні документи мають бути подані лише державною мовою» [39]. Також заслуговує на увагу позиція щодо того, що «суди реалізують державну мову в процесі судочинства та гарантують право громадян щодо використання ними в судовому процесі рідної мови або мови, якою вони володіють, відповідно до Конституції і законів України. Таким чином, Основним Законом України закладено конституційні основи для використання української мови як мови судочинства та одночасно гарантовано рівність прав громадян у судовому процесі за мовною ознакою. Гарантування у судочинстві використання російської та інших мов національних меншин України цілком узгоджується з Європейською хартією регіональних мов або мов меншин, ратифікованою Законом України від 15 травня 2003 року N 802-IV» [39]. Але далі, зосереджуючи увагу саме на захисті державної мови, суд зазначає: «забезпечення рівності прав громадян у судовому процесі за мовною ознакою, гарантування права громадян на використання ними в судовому процесі рідної мови або мови, якою вони володіють, не означають абсолютного права сторони (учасника справи) подавати відповідні процесуальні документи мовою, якою вона володіє, якому кореспондує безумовний обов'язок суду приймати такі документи до розгляду. Законом України "Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин" передбачено, що при застосуванні положень Хартії заходи, спрямовані на утвердження української мови як державної, її розвиток і функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території України, не вважаються такими, що перешкоджають чи створюють загрозу збереженню або розвитку мов, на які відповідно до статті 2 цього Закону поширюються положення Хартії» [39].

Такий самий підхід було застосовано ВС у складі КЦС від 21.01.2019 року, коли особа звернулась до ВС із касаційною скаргою, викладеною російською мовою. Обґрунтувавши свою позицію положеннями Конституції України та діючого законодавства, а також позиціями, викладеному у рішеннях КСУ 1999 року, ВС дійшов наступних висновків: «Заявник не позбавлений права звернутися до перекладача з метою приведення касаційної скарги у відповідність до вимог закону. Відповідно до вимог частини другої статті 393 ЦПК України у разі, якщо касаційна скарга оформлена з порушенням вимог, встановлених статтею 392 цього Кодексу, застосовуються положення статті 185 цього Кодексу, про що суддею постановляється відповідна ухвала. Ураховуючи наведене, касаційна скарга підлягає залишенню без руху з наданням заявникові строку для усунення недоліків» [40].

Аналізуючи судову практику захисту державної мови, слід звернутись також до позицій міжнародних судових установ, рішення яких мають важливе значення для формування загальновизнаних міжнародних стандартів у цій галузі. Так, у практиці ЄСПЛ неодноразова питання захисту мовних прав піднімалось крізь призму дискримінації. Однією з перших справ, у якій ЄСПЛ висловив низку позицій щодо державної мовної політики у навчальному процесі крізь призму дискримінації, стала так звана Бельгійська мовна справа, розглянута у межах ст.2 Протоколу №1, прийнятого 20 березня 1952 року у поєднанні зі ст.14 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. У контексті нашого дослідження важливим з цього рішення видається наступне: «держава на свій розсуд формує політику у сфері освіти, головне, щоб при цьому не відбувалася дискримінація. У цій же справі ЄСПЛ сформулював правову позицію про можливість застосування різних підходів (диференційованого ставлення чи різного ставлення) до мови освіти меншин за умови, що такі відмінності мають об'єктивне та розумне обґрунтування. ЄСПЛ вказав, що

компетентні органи державної влади часто стикаються із ситуаціями та проблемами, які через властиві їм відмінності вимагають різних правових рішень; крім того, певні юридичні нерівності мають тенденцію лише виправляти фактичні нерівності. ... Тому важливо шукати критерії, які дають змогу визначити, чи є різниця в поводженні (диференційоване ставлення) такою, що порушує здійснення одного з викладених прав і свобод, і суперечить статті 14» [29, с.89].

Ще одним цікавим кейсом щодо захисту державної мови стала справа «Катан та інші проти Молдови і Росії», рішення у якій було постановлено 19 жовтня 2012 року. «У цій справі ЄСПЛ детально проаналізував історичні аспекти приєднання території Молдавії до СРСР, питання імміграції українців та росіян на ці землі з 20 років ХХ ст., питання мови місцевого населення і запровадження замість румунської мови, яким говорило місцеве населення, кириличної абетки замість латинської» [29, с.90] . З матеріалів справи також видно, що «квазівлада Придністровської Молдавської Республіки заборонила молдованам використовувати латинську абетку для навчання рідної мови. Саме на основі цієї абетки відбувається письмове вираження рідної мови молдован на сучасному етапі її розвитку. Влада “ПМР” з 2004 року закрила більшість шкіл, які здійснювали навчальний процес молдовською (румунською) мовою на основі латинської абетки, і намагалася запровадити кириличну абетку замість латинської. Частина батьків і дітей намагалися протистояти закриттю своєї школи (йдеться про школу Евріка) з латинською абеткою, що субсидувалася за державні кошти Молдови, і не відмовлятися від своєї рідної мови. Це призвело до погроз зі сторони влади т.зв. “ПМР”, далі були залякування російськомовним населенням дітей молдован, які боялися говорити рідною мовою за межами школи, переслідування батьків і погрозами позбавити їх батьківських прав» [29, с.90].

Важливо зазначити, що автори при здійсненні дослідження вірно відмічають, що «і в першій, і в другій справах йшлося про дискримінацію освітніх прав громадян, які не належали до національних меншин, а були представниками титульної нації. У Бельгійській мовній справі заявниками виступили громадяни Бельгії – французи, які проживають у Фландрії і які скаржилися до ЄСПЛ на свою державу через дискримінацію, як на їхню думку, своїх прав у сфері шкільної освіти. У справі Катан та інші проти Молдавії та Росії на дискримінацію освітніх прав скаржилися до ЄСПЛ молдовани, які є титульною нацією в своїй державі, однак проживають на окупованій Росією території Придністров'я, т. зв. “ПМР”. Ні перші (громадяни Бельгії французького походження), ні другі (молдовани, які проживають на окупованих територіях в самопроголошеній і невизнаній “ПМР”) не перебувають у статусі національних меншин у власних державах» [29, с.91].

Заслужують на увагу також рішення ЄСПЛ про захист державної мови у Латвії. Так, у вересні 2023 року у справі «Valiullina and Others v. Latvia» «заявники оскаржили збільшення предметів в школах, які викладаються виключно латвійською - державною мовою (2018). Це, відповідно, призвело до зменшення використання російської мови як мови навчання» [16]. Як зазначається далі у публікації, «Європейський суд вирішив, що стаття 2 Протоколу №1 не включає право на доступ до освіти, що надається певною мовою; вона гарантує право на освіту на одній із державних мов або, іншими словами, офіційними мовами відповідної держави. Оскільки латвійська мова була єдиною офіційною мовою Латвії, заявники не можуть скаржитись за статтею 2 Протоколу № 1 на як таке зменшення використання російської мови як мови навчання в школах Латвії. Заявники не надали якихось особливих аргументів, стверджуючи, що обмеження мали негативний вплив на їх можливість отримати освіту» [16].

Трохи пізніше, вже у листопаді 2023 року було постановлено чергове рішення ЄСПЛ з цього самого питання, щоправда у ньому мова йшла про збільшення кількості предметів латиською мовою у приватних навчальних закладах. Так, «у справі "Джибуті та інші проти Латвії" Європейський суд з прав людини одноголосно постановив, що не було порушення статті 14 (заборона дискримінації) у поєднанні зі статтею 2 Протоколу № 1 (право на освіту) Європейської конвенції з прав людини» [15]. Мотивуючи це рішення, Суд зазначає, «що заходи, вжиті латвійським урядом для збільшення використання державної мови в школах, були пропорційними і необхідними, зокрема, для забезпечення єдності в системі освіти і достатнього рівня володіння латиською мовою для ефективної участі громадян у суспільному житті» [15].

Ще одним рішенням, постановленим ЄСПЛ 18 липня 2024 року «у справі "Дьєрі та інші проти Латвії", у рамках якої позивалися декілька людей, серед яких негромадяни Латвії та депутатка Ризької думи від Російського союзу Латвії Інна Дьєрі» [49]. Цього разу предметом скарги виступили ті ж самі положення національного законодавства в освітній сфері, тільки тепер щодо збільшення обсягу латиської мови у дошкільних закладах освіти. «Суд встановив, зокрема, що заходи, вжиті латвійським урядом для розширення використання національної мови в дошкільних закладах, були пропорційними і необхідними для підготовки учнів до початкової освіти, забезпечення єдності в системі освіти та забезпечення достатнього рівня володіння латиською мовою для ефективної участі мешканців у суспільному житті» [49]. Суд наголосив, що Латвія забезпечила російськомовним учням можливість вивчати свою мову і зберігати свою культуру та ідентичність на другому етапі дошкільної освіти, у зв'язку із чим вчергове було констатовано відсутність порушення конвенційних прав.

Наведені позиції свідчать про вагому роль міжнародних судових інституцій у захисті державної мови як фактору формування національних

інтересів та національної ідентичності, навіть в умовах, коли подібна політика держави може сприйматись окремими особами як порушення їх особистих прав.

Висновки до розділу 3

За результатами здійсненого аналізу цього розділу роботи можна дійти наступних висновків:

- механізм захисту державної мови в Україні можна визначити як сукупність елементів нормативної та інституційної складової, направлених на забезпечення функціонування української мови як єдиного способу комунікації у публічній сфері;
- позитивною характеристикою нинішнього мовного закону є запровадження вперше в історії нашої держави спеціалізованого органу
 - Уповноваженого із захисту державної мови, який здійснює контроль за порядком застосування української мови, а також має право розглядати скарги та притягати до відповідальності винних суб'єктів за недотримання вимог законодавства щодо порядку використання державної мови;
- окрема увага, яка була приділена ролі органів судової влади у механізмі захисту державної мови дозволяє стверджувати, що як національні, так і міжнародні судові інституції чітко визнають особливе значення інституту державної мови та необхідність її захисту у контексті прав представників мовних меншин, розглядаючи відповідні справи через призму принципів пропорційності та обґрунтованості.

ВИСНОВКИ

Дане наукове дослідження мало за мету проаналізувати зміст поняття «державна мова», а також визначити основні засади нормативно-правового регулювання статусу української мови як державної, елементи взаємодії державної мови із мовами національних меншин та корінних народів, роль державної мови у формування конституційної ідентичності та консолідації української нації, елементи механізму захисту державної мови в Україні. У результаті здійсненого дослідження можна дійти наступних висновків:

- визначення української мови як державної на найвищому конституційному рівні заклало підвалини для формування мовної політики, яка ґрунтується на засадах застосування виключно української мови у всіх сферах суспільного життя, визначених законом України;
- у конституційно-правовій доктрині застосовуються поняття «державна мова» та «офіційна мова», причому в окремих країнах ці терміни мають різне змістовне наповнення. В Україні згідно позиції Конституційного Суду України ці два поняття фактично ототожнюються, хоча в історії нашої держави були періоди, коли законодавство дозволяло (у неконституційний порядок) органам місцевого самоврядування надавати окремим мовам статус регіональних, після чого вони по суті ставали мовами офіційного спілкування з органами влади на місцях або при здійсненні правосуддя;
- проведений аналіз історії розвитку інституту державної мови в Україні продемонстрував складний та неоднозначний шлях його формування, а також серйозні загрози для української мови, яка систематично та цілеспрямовано заборонялась та знищувалась російським урядом протягом всього періоду існування нашої держави як складової частини спочатку Російської імперії, а потім СРСР. Мало того, навіть із проголошенням незалежності процеси зросійщення українського суспільства не припинились і по факту профільний мовний закон 2012

року (недіючий на сьогодні), наслідки якого були аж занадто деструктивними для функціонування української мови як єдиної державної, був визнаний неконституційним тільки у 2018 році (на четвертому році збройної агресії РФ проти України та за чотири роки до розв'язання повномасштабної війни);

- діючий сьогодні мовний закон вперше визначає не лише порядок функціонування української мови як державної, але й містить достатньо принципові позиції щодо правового режиму застосування мов національних меншин та корінних народів, хоча загальна позиція законодавця на етапі розробки та прийняття діючого Закону сформулювалась таким чином, що особливості правового режиму мов національних меншин та корінних народів буде врегульовано окремим законом, який при цьому досі так і не був прийнятий;
- статус української мови як державної прямо пов'язується із загальними процесами державотворення, що обумовлено роллю української мови у процесі формування української нації. Конституційний Суд України неодноразово у своїх рішеннях підкреслював тезу про те, що українська мова є одним з елементів конституційного ладу держави, а тому потребує відповідного розуміння та захисту. Отже правовий режим функціонування державної мови не можна розглядати в аспекті індивідуальних мовних прав людини, а лише як самостійну конституційну цінність нарівні із державними символами та іншими елементами конституційного ладу держави;
- сучасний стан правового регулювання мовної політики в Україні є таким, який відображає справедливий баланс між захистом державних інтересів у сфері забезпечення функціонування української мови як державної, та врахування при цьому мовних прав окремих представників національних меншин або корінних народів. Однак при цьому, окремі положення діючого законодавства вимагають подальшого вдосконалення як в аспекті

більш чіткого визначення термінів та понять, якими апелює мовне законодавство, так і приведення у відповідність положень загального мовного закону та спеціальних законодавчих актів;

- особливу увагу у роботі було приділено питанням визначення поняття конституційної ідентичності та ролі державної мови у формуванні конституційної ідентичності в Україні. Поняття конституційної ідентичності є відносно новим явищем сучасної конституційно-правової реальності, яка визначається як набір певних конституційних цінностей та ідей, що є незмінюваними у контексті окремої держави;
- численні дослідження сутності конституційної ідентичності проводяться в основному в негативному аспекті у європейських країнах, під кутом протиставлення національної ідентичності загальноєвропейським тенденціям та стандартам. Проте, дослідження вітчизняних вчених демонструють як раз позитивний аспект відповідного явища, який розкривається через прийняття багатоманітності із врахуванням особливостей національних, етнічних та ментальних характеристик суспільства;
- роль державної мови у процесі формування конституційної ідентичності є надважливою, оскільки саме мова виступає одним з елементів самоїдентифікації нації, фактором, який відділяє нації одна від одної при схожості багатьох загально цивілізаційних характеристик сучасних розвинутих держав;
- дослідження різних зарубіжних практик формування державної мовної політики, особливо у багатомовних державах, свідчить про відсутність єдиних загальновизнаних підходів у цій галузі. Кожна держава визначає відповідні питання, виходячи із власного історичного досвіду та керуючись власними національними інтересами. Проте навіть окремі конкретні приклади демонструють наскільки гострими по час можуть

бути питання мови у тій чи іншій державі (що засвідчує проаналізований досвід Швейцарії, Канади, Латвії і т.д).

- механізм захисту державної мови в Україні можна визначити як сукупність елементів нормативної та інституційної складової, направлених на забезпечення функціонування української мови у публічній сфері;
- позитивною характеристикою нинішнього мовного закону є запровадження вперше в історії нашої держави спеціалізованого органу - Уповноваженого із захисту державної мови, який здійснює контроль за порядком застосування української мови, а також має право розглядати скарги та притягати до відповідальності винних суб'єктів за недотримання вимог законодавства щодо порядку використання державної мови;
- окрема увага, яка була приділена ролі органів судової влади у механізмі захисту державної мови дозволяє стверджувати, що як національні, так і міжнародні судові інституції чітко визнають особливе значення інституту державної мови та необхідність її захисту у контексті прав представників мовних меншин, розглядаючи відповідні справи через призму принципів пропорційності та обґрунтованості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. G. van der Schy. EU Member State Constitutional Identity: A Comparison of Germany and the Netherlands as Polar Opposites. *Zeitschrift für ausländisches öentliches Recht und Völkerrecht*. 2016. № 76. P. 169. *Цит. з праці*: Колісник В. П., Берченко Г. В., Слінько Т. М. Конституційна ідентичність як втілення установчої влади. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 3. С. 69–88.
2. Аналіз закону про забезпечення функціонування української мови як державної. URL: <https://www.bing.com>
3. Аналіз повідомлень про порушення: Офіційний Інтернет-сайт Уповноваженого із захисту державної мови в Україні. URL: <https://mova-ombudsman.gov.ua/analiz-povidomlen-pro-porushennya>
4. Бойко І. Державна мовна політика в Україні 1991-2021 років: історико-політичні аспекти. *Український часопис конституційного права*. 2023. №2. С.39-50.
5. Бориславська О. Державна мова і конституційна ідентичність України: природа взаємозв'язків. *Український часопис конституційного права*. 2023. №3. С.3-15.
6. Бориславська О. Українська мова як державна: європейські стандарти та особливості національного регулювання. *Український часопис конституційного права*. 2017. №3. С.10-18.
7. Василенко В. Які мови в Україні потребують особливого захисту. Колізія між національним законом і міжнародними зобов'язаннями держави. Інтернет-портал «Народний оглядач», 07.04.2006. URL: [Які мови в Україні потребують особливого захисту. Колізія між національним законом і міжнародними зобов'язаннями держави | Народний Оглядач](#)

8. Гриценко П.Ю. Українська мова у сучасних умовах державотворення в Україні. URL: [Українська мова в сучасних реаліях державотворення України – Інститут української мови](#)
9. Грицяк Д. І. Мова як об'єкт державної політики, статусна і корпусна мовна політика. *Держава і право. Юридичні політичні науки*. 2012. Випуск 56. С.649-654.
10. Гураль П. Українська мова – мова державна. *Український часопис конституційного права*. 2017. №3. С.27-35.
11. Гураль П. Проблеми конституційно-правового статусу української мови в Україні. *Вісник Львівського університету. Сер. юрид*, 2009. Вип. 53. С. 125-131.
12. Гранат М. Конституційна ідентичність та її значення. *Український часопис конституційного права*. 2021. №4. С.3-7.
13. Давидюк В. Національно-конституційна модель ідентичності як запорука консолідації українського суспільства. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2023. Випуск 79. Частина 1. С. 138-143.
14. Дорошенко І. М. Державна (українська) мова як основа формування національної ідентичності українців. *Освітній дискурс: збірник наукових праць*. 2022. №40 (4-6). С.26-37.
15. ЄСПЛ ще раз підтвердив, що Латвія не дискримінувала російськомовних, реформуючи освіту. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/11/16/7173690>
16. ЄСПЛ: Збільшення латвійської мови і зменшення російської мови як мови навчання в школах Латвії не є дискримінацією російськомовних учнів. Судово-юридична газета, 28 вересня 2023 року. URL: <https://sud.ua/uk/news/blog/281938-yespl-zbilshennya-latviyskoyi-movi-i->

zmenshennya-rosiyskoyi-movi-yak-movi-navchannya-v-shkolakh-latviyi-ne-ye-diskriminatsiyeyu-rosiyskomovnikh-uchn

17. Занкевич Н. В. Мовні відносини як об'єкт конституційно-правового регулювання. *Філософія права*. 2020. №5. С.49-59.
18. Занкевич Н. В. Конституційно-правовий режим мов національних меншин в Україні: сучасний стан і перспективи. *Нове українське право*. 2022. Випуск 5. С. 79-91.
19. Зорич О. Феномен ідентичності: конфлікт інтерпретацій. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2013. № 5 (67). С. 4–13.
20. Ігнатова А.С. Конституційно-правові аспекти мовної політики щодо національних меншин в Україні. *International Scientific Journal "Internauka". Series: "Juridical Sciences"*. 2024. №8. С.47-52.
21. Кобрин В. Державна мова як чинник (форма) консолідації української нації: історичні парадокси та новітні тенденції. *Український часопис конституційного права*. 2023. №2. С.26-38.
22. Коваль Т. В. Окремі питання правового статусу мовного омбудсмена в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. №4. С.30-33.
23. Ковальчук В. Конституційна, громадянська та національна ідентичність через призму формування політичної нації в Україні. *Український часопис конституційного права*. 2021. №4. С.65-76.
24. Колісник В. П., Берченко Г. В., Слінько Т. М. Конституційна ідентичність як втілення установчої влади. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 3. С. 69–88.
25. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року з наст. змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#T>

26. Кулик В. Мовна політика в багатомовних країнах. Закордонний досвід та його придатність для України. К.: Дух і Літера, 2021. 312 с.
27. Максименюк О. Захист державної мови та національної ідентичності: критерії та виклики в українському медіапросторі. Аналітична доповідь, підготовлена для Центру демократії та верховенства права, 1 квітня 2024 року. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/zahyst-movy-media>
28. Мамонтова Е. Мовний фактор у формуванні національної концептосфери: державотворчий аспект. *Політичний менеджмент*. 2011. №4. С.27-36.
29. Марковський В., Цебенко С., Андрощук Д. Заборона дискримінації за мовною ознакою при реалізації права на освіту у практиці Європейського суду з прав людини. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: "Юридичні науки"*. 2020. №2. Т.7. С. 86-95.
30. Методологія використання мов національних меншин (спільнот) України в населених пунктах, в яких традиційно проживають особи, які належать до національних меншин (спільнот) України, або в яких такі особи складають значну частину населення: Затверджена постановою Кабінету Міністрів України 9 лютого 2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/181-2024-%D0%BF#>
31. Мовний омбудсмен в Україні: дієвий інструмент чи формальність? URL: https://protocol.ua/ru/movniy_ombudsmen_v_ukraini_dieviy_instrument_chi_formalnist
32. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 398 с.
33. Никорак О. Доктринальні підходи до визначення поняття конституційної ідентичності. *Український часопис конституційного права*. 2018. №4. С.132-139.

34. Никорак О. Ю. Роль державної мови у формуванні конституційної ідентичності: спроба критичного аналізу. *Порівняльне аналітичне право*. 2019. №1. С.85-88.
35. Окрема думка судді Конституційного Суду України Лилака Д. Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Кримінально-процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-11#Text>
36. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шишкіна В.І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Кримінально-процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-11#Text>
37. Окрема думка судді Конституційного Суду України Мельника М.І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про засади державної мовної політики". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nc02d710-18>

- 38.Панасенко Є. О. Моделі співіснування мов у межах країни в контексті публічного врядування. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2019. Випуск 11. С.127-132.
- 39.Постанова Верховного суду у складі Касаційного адміністративного суду від 31.10.2022 року, справа №160/27610/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107036411>
- 40.Постанова Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду від 21.01.2019 року, справа № 761/42431/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79314354>
41. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25 квітня 2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19>
42. Про засади державної мовної політики : Закон України від 03.07.2012. № 5029-VI (втратив чинність) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>
- 43.Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії: Закон України від 21.03.2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#>
- 44.Про медіа: Закон України від 13.12.2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20/conv#n>
- 45.Про національні меншини (спільноти) України: Закон України від 13 грудня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#>
- 46.Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин: Закон України від 15.05.2003 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15#>
- 47.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування

56. Филипець Є. Мовні права національних меншин та корінних народів України у сфері освіти: особливості та домірність обмеження. *Український часопис конституційного права*. 2022. №3. С.91-104.
57. Филипець Є. Ю. Значення державної мови як чинника впливу на формування конституційної ідентичності: погляд крізь сферу освіти України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2023. Випуск 78. Частина 1. С.133-140.
58. Чеховська М.М. Мова як чинник національної безпеки. *Держава та регіони*. Серія: Право, 2018. № 3. С. 39–46
59. Чорний І. В., Єльнікова Н. І. Правове регулювання української мови як державної в українській освітній сфері. *Право і безпека*. 2023. №1. С.88-98.
60. Шевченко В. Становлення інституту державної мови в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №3. С.241-245.
61. Янковська Г. В. Державна та/або офіційна мова: ототожнення чи розмежування? *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2014. Випуск 29. Том 1. С.123-126.